

ИБРОҲИМ РАҲИМ

АҲМАД
ФАРҒОНИЙ

(Ҳикоялар, драмалар, киносценарий)

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ – 2000

АҲМАД ФАРҒОНИЙ

ҚАТНАШУВЧИЛАР

Аҳмад Фарғоний — Фалакиётшунос олим
Ал-Хоразмий — Алжабр ижодкори
Абдулмалик — фалакиётшунос
Маъмун — Араб халифаси
Ал-Фазл — Вазири аъзам
Котиб — «Байтул ҳикма» котиби
Гуландом — Гўзал қиз
Шайхулислом — Уламолар раҳбари
Муфтий — Уламо
Қозинол куззот — Шаҳар қозиси
Яҳё — Хуфя ишлар нозири
Зобит — Хуфя ишлар ходими
Дасёр — Аҳмад Фарғоний хизматчиси
Феллоҳ — Дехқон
Ҳаммомчи
Массоҳ — Ер ўлчовчилар вакили
Соатсоз — Аҳмад Фарғонийнинг устаси
Ҳарам бекаси

Йўловчи, картограф.

Олимлар, уламолар, хизматчилар, қабр бошидаги ҳасса-кашлар.

Воқеа IX аср бошларида Араб халифалигининг пойтахти Бағдод шаҳрида юз беради.

БИРИНЧИ ПАРДА

Биринчи кўриниш

Аҳмад Фарғонийнинг «Байтул ҳикма»даги хужраси. Олимнинг кутубхонаси ила ишхонаси ҳам шу ерда.

Хонтахта атрофида ал-Хоразмий, Абдулмажид, Аҳмад Фарғоний суҳбаглашиб ўтиришибди.

А б д у л м а л и к — Вақт қандай тез ўтяпти. Бағдодга келгонимда менинг ҳам соқол-мўйловим Аҳмад Фарғонийникидай қоп-қора эрди. Ҳозир қаранглар, мош-гуруч бўп қолди...

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Сиз кўрган мушкулотни кўрган ҳар қандай инсоннинг ҳам соқол-мўйлови тугул сочи оппоқ бўларди.

А б д у л м а л и к — Мен кўрган хунрезликни кофир ҳам кўрмасин. Бирмас уч вазирнинг қатл қилинишини кўрдик. Маъмуннинг отаси Ҳорун ўзининг эроний вазири Жаъфарни қатл қилганди. Шундан кейин Эрон ва Хуросонда қанча хунрезликни кўрдим. Орадин сал ўтмай, Ҳоруннинг ўзи кўз юмди. Ундин кейинги ота биру она бошқа ака-ука Амин билан Маъмун орасидаги можаролар ҳам тинкамни қуритди.

А л - Х о р а з м и й — Ана ўшандин мени воқиф қилинг, оқсоқол. Мен Бағдоддин узокда эрдим.

А б д у л м а л и к — Ҳорун иккинчи хотинидан бўлгон ўғли Аминни тахт вориси қилиб кетди. Бундин газабланган Маъмун бизнинг одамлардин аскар тўплаб, пойтахт Бағдодни қонға белади. Мана шу кўрғон деворлариға шоти қўйиб чиқаётган қийиқ кўзли аскарларнинг «урхо-ур!» деган овозларидин юраклар титраган. Кўксиға найза санчилгон аскарларнинг инграшидин, аёлларнинг дод фарёдидин бағрим пора-пора бўлгон.

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Араб ақобирларининг мажусийларни қийма-қийма қирғонини мен ҳам кўрганмен. Энг фожиалиси Маъмун ўз укаси Аминнинг бошиға қилич тортғони бўлгон эрди...

А л - Х о р а з м и й — Ана шу боис Бағдодга мен сизлардин анча кейин келдим. Маъмуннинг ўзи кўп даъ-

ват этди. Вазири аъзам ал-Фазл махсус мактуб йўллади. Аммо мен Қутайба бинни Муслим менинг боболаримни қирғонидин норизо эрдим. Қолаверса, ислом диниға кирмагани оташпараст деб, Хоразм ёзувини биладиғонларни мажустий деб бошларига қилич торганларини кечиролмасдим. Нима қилай, Сиз Аҳмад Фарғоний, сиз Абдулмалик ва Мусо ибн Шокирларни соғинганим учун келдим. Сизларни кўрмоққа дил хуммор эрдим.

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Келишингизни орзиқиб кутғон эрдик. «Байтул ҳикма» қалити ҳам сизни кутур эрди. Келишингиз заҳоти ани вазири аъзам ал-Фазлнинг ўзи икки қўллаб сизға тутқизди. Мана эмди олам гулистон. Анинг оламшумул меваси ҳам пишди. Бугун Сизнинг «Ҳисоб ал-ҳиңд» асарингиз дунёда момоқалдиروق бўлиб янграйдур. Иншооллох.

А л - Х о р а з м и й — Ёш бўлсангиз ҳам ниҳоятда камсухан, камтар олимсиз-да, мавлоно. Ўзингизнинг «Самовий ҳаракатлар ва илми жунун» асарингиз ҳам шул «Байтул ҳикма» меваси-ку! Меваси бўлғонда ҳам мазаси оламға татийдурғон анвойи-ку!..

А б д у л м а л и к — Қуёш тугилишини олдиндин башорат қилиб, ягона жадвал яратғонингизни айтмайсизму? Дунёда ягона Ер юзи харитангиз-чи? Ул харита хусусинда Италия, Дониё ва Нидерландия денгизчилари харидор бўлиб турибдурлар.

А л - Х о р а з м и й — Энг муҳимини айтмадингиз...

А б д у л м а л и к — Энг муҳими бугун «Байтул ҳикма» муҳокамасинда айтиладур. Билишимча, Шайхулисломнинг уламолари қилич яланғочлаб турибдурлар.

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Шайхулислом ўзимга ҳам мушт ўхталиб кетди. Кўзингни оч, иккала кўзинг бирдан ўйилур, деди менга... Расадхона қурилиши шарриатга хилоф эрмуш. (*Фарғонача яқтак кийган Дасёр бола киради*)

Д а с ё р — Гуландомхон келибдур, кирсинму?

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Кирсун.

Атлас қўлак, йўрмадўзи дўппи кийган гўзал Гуландом салом бериб дастурхон кўтариб киради.

Г у л а н д о м — (*Дастурхонни хонтахтага қўяркан*) Аям анжумандин олдин еб олишсун, деб чучвара тугиб юбордилар. Манави идишларда беҳи шарбати...

А х м а д Ф а р ғ о н и й — (*Ал-Хоразмийга*) Соатсоз Кубовий дўстимнинг қизи. Исми Гуландом. Ўзи ҳам чевар, ҳам пазанда...

А л - Х о р а з м и й — Фарғона қизларининг қўллари ипак, мана бу неъматнинг гўзаллигини қаранг.

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Дадангиз келмадиларму?

Г у л а н д о м — Қуёш соат юмуши бирлан бандмушлар, кечроқ ров кириб ўтурмен, дедилар.

Вазири аъзам ал-Фазл киради. Ҳамма ўрнидан туриб қаршилайди. Гуландом чопикиб кетади.

А л - Ф а з л — Оҳ-оҳ, қандай хушбўй таом устидин чиқибман.

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Яхши меҳмон ош устида, демушлар, ҳозирча бодом чучварага марҳамат.

А л - Ф а з л — Уйингизда фарғонача паловни кўп еганмиз. Бодом чучвара биз учун ниҳоятда танқис. *(Ўтириб, бир донасини оғзига солгач)* Бай! бай! Жаннат меваси ҳам бунчалар бўлмас. Чучварага қўшиб тилими ҳам ютиб юбормасам бўлгани...

А л - Х о р а з м и й — Хоразм дўлмасиндин татимағонсиз-да. Дим лаззатли бўлади ёшулли.

А л - Ф а з л — Минг эшитгандин бир бор кўрган маъкул дейдилар. Дўлмани эшитамизу кўрмаймиз...

А л - Х о р а з м и й — Иншооллоҳ келаси ҳафтада Хоразмдин аймоқларим келадур. Ана ўшанда дўлма сайилига чақирурмен.

Ал-Фазлнинг хизматчиси киради.

Х и з м а т ч и — Ҳазратим! Шайхулислом жаноблари сизни қидириб келган экан! Қаерда бўлсалар ўша жойга мени бошлаб бор, дедилар. Дарвоза олдида турибдур.

А л - Ф а з л — Ул зотнинг қайнонаси севмас эркан, тамом тугағонида келибдур. Майли, кирсунлар.

Дастурхонни йиғиштирадилар. Оқсоқол, оқ салла, ялтироқ чопон кийган Шайхулислом киради.

Ш а й х у л и с л о м — *(салом-алиқдан сўнг)* Анжуманға кечикдимму деб ташвишда эдим.

А л - Ф а з л — Яна бироз фурсат бор.

Ш а й х у л и с л о м — Анжумандин олдин Сизга холий бир калима айтгум бор эрди...

А л - Ф а з л — Маҳқамага борайликму?

А л - Х о р а з м и й — Вазири аъзам жаноблари, биз, анжуман ҳозирлигинин хабар олиб келурмиз.

А л - Ф а р ғ о н и й — Сизлар бемалол ва хотиржам шу жойда гаплашаверинглар.

Ал-Фарғоний, ал-Хоразмий ва Абдулмалик чиқиб кетадилар.

А л - Ф а з л — (Шайхулисломга) Гапиринг. Шайхулислом жаноблари иккала кулоғим сизда.

Ш а й х у л и с л о м — Очигчасига гапира қолай. Сиз адолатгўй, маърифатпарвар, олижаноб ал-Фазлдай одамга бор гапни хуфя ёинки локлаб гапиргум йўқ.

А л - Ф а з л — Мен ҳам Сиз бирлан кўпдан берли ошкора мулоқот орзусинда эрдим. Давлатнинг зарурий юмушларидин бош кашлағоли ҳам пурсат йўқ.

Ш а й х у л и с л о м — Давлат ишларидин кўра кўпроқ мажусий олимлар юмуши бирлан банддурмен, десангиз ярашуғли бўлур эрди.

А л - Ф а з л — Локланмағон, хуфя бўлмағон хилватий гапингиз шудурму, Шайхулислом жаноблари?..

Ш а й х у л и с л о м — Ушал локланмағон хуфяси ана, ўз хонтахтангизда турибдур. Ал-Фарғоний мажусий Батлимуснинг Ислом динига хилоф ақидасини бизга кўчириб келмоқчи.

А л - Ф а з л — Янглишмаяпсизму, Шайхулислом жаноблари. Аҳмад Фарғоний ёш бўлса-да, фанимизга барча араб олимларидин зиёд хисса кўшмоқдадур. Ул зот кураётган Расадхона ва ундаги амалиёт аниқ фанлар кўзгуси бўлиб, худди ал-Хоразмий кашфиётидек фанимизни гафлат уйкусидин уйғотиб юборадур.

Ш а й х у л и с л о м — Муносабатингизни мунчалар ошкор айтурсиз деб чамаламағон эрдим. Бизнинг ҳам ошкор гапимиз шулки, шарият оёқ ости бўлмоқда, «Байтул хикма»да уя куриб олғон келгинди жодугарлар динимизга хилоф ақидаларни, мажусий маслакларни тарғиб айламоқдадурлар.

А л - Ф а з л — Боя «мен» деб гапирғон эрдингиз, энди бўлса «биз» дея бошладингиз, буниси локланғон гап эрмасму?!

Ш а й х у л и с л о м — Хуфяси ҳам эрмас. Муфтилару уламолар, мерос тақсимотчилари массоҳлару қозиюл куззот ҳам шу фикрдадурлар. Анчайин аскар бошилар ҳам шу томондадур. Касални яшурсанг, иситмаси ошкора қилур. Иситма эрса ловуллаяпти! Наҳотки, хуфя ишлар вазири ани Сизга шипшитмағон бўлса.

А л - Ф а з л — Аларнинг ҳам фикрини билинг, де-моқчимусиз?

Кўнғироқ чалади. Хизматчи киради.

Х и з м а т ч и — (таъзим қилади). Буюрсинлар!

А л - Ф а з л — Чой!

Хизматчи чойнакда чой, патносада ширинлик келтиради. Чой бахона суҳбат давом этади.

Ш а й х у л и с л о м — «Байтул ҳикма» атрофинда бурқаётган қора тутунни сезмаяпсиз, вазири аъзам жаноблари. Ул қора тутун алангалаб кетишидан хавотирдадурмен.

А л - Ф а з л — Нима қилмоқ керак, деб ўйлайсиз?

Ш а й х у л и с л о м — «Байтул ҳикма»ни жодугарлардин тозалаш керак. Ал-Хоразмий, ал-Фарғоний ва Абдулмаликлардин биринчи галда!..

А л - Ф а з л — Аларнинг араб фанига қўшган, қўшаётган ва яна қўшажак ҳиссаларидин тўла воқиб бўлайлик. Сўнгра иддао қилайлик. Йўкса, олимлар олдида, Оллоҳ хузуринда ҳам жавоб тополмай қолурмиз. Ҳар қандай чигаллик ҳам мантиқ қалити бирлан очилур. Мантиқ эса, муҳокама, мунозара ва мутолаа якунидин ҳосил бўлғай.

Ш а й х у л и с л о м — Мажусийлар чигалини ҳам муҳокама майдониға ташларсизму, жаноб вазири аъзам. Оқибати не бўлғай?.. Яқин ўтмушнинг сабоғи ёдингиздин чиқдиму?..

А л - Ф а з л — Ошинг ҳалол бўлса, кўчада ич, дейдурлар. Масала ўртага тушғонидагина мантиқ қозонида қайнаб пишадур. Қозонда қолғони чўмичга чиқадур. Олимлару уламолар юзма-юз бўлиб баҳс мушоираси ўтказсунлар, музокараю мунозаралардин чўмичга чиққонини ҳалол, деб билурмиз.

Ш а й х у л и с л о м — Ким ҳакамлик қиладур?

А л - Ф а з л — Оллоҳ ҳакам, халифа Маъмун хазратлари гувоҳ. Келишдикму?

Ш а й х у л и с л о м — Келишдик!

Шайхулислом чиқиб кетади.

А л - Ф а з л — *(хуноб бўлиб, ўйга ботгач)* — Ажиб жумбоқ ташлаб кетди ул айёр шайх. Марҳум вазири Жаъфар тақдирини эслатмоқчи бўлдиму? Сен ҳам ўшанинг кунига туширсен, демокдурму? Ул зот бир чигални ечишда қатл қилинғон эрди. Кўзингни оч, Жаъфар ҳам эрди сенингдек, сен ҳам бўлурсен анингдек демокчими? Гапларидин қон иси буруқсайдур.

Жойига ўтиради, ниманидир эслаб, яна туриб кетади.

— Сен ҳақиқат ҳимоячисидурсен. Ҳақиқат севимли олимларинг тамонинда. Аларни бидъат қушхонасиға ташлаб қўйма!

Қўнғирок чалади. Таъзим билан хизматчи киради.

Хизматчи — Буюрсинлар.

Ал - Фазл — «Байтул ҳикма» Бош китобдори бирлан мавлоно Аҳмад Фарғонийларни ҳузуримга даъват этинг.

Хизматчи чиқиб кетади.

Илм бирлан шариат — ўт ила совуқ сув... Аслида шундоқми? Дин пешволари нега дунёвий илмларни яқтирмайдурлар. Ҳадисларда ундоқ фатво йўқ-ку!

Оқ шойи, кўйлак, кизил чопон кийиб, оқ салла ўраган ал-Хоразмий, ундан сал ёшроқ кўринган чакмон кийиб салла ўраган Аҳмад Фарғоний кирадилар.

Ал - Хоразмий — Йўқлағонингиз учун ташаккур. Хизматингизга шайдурмиз.

Ал - Фазл — Сизларни кўрғонимдин ғоят шоддурмен, жаноблар. «Байтул ҳикма» да қандай янгиликлар бор?

Ал - Хоразмий — «Ҳисоб ал-ҳинд» китоби бирлан мавлоно Аҳмад Фарғонийнинг расадхона лойиҳаси ҳукмингизга тайёр, вазири аъзам жаноблари.

Ал - Фазл — Шул хусусда йўқлаб эрдим Сизларни «Ҳисоб ал-ҳинд» китобингизни туни бирлан кўз юрмай хижжалаб чиқдим, мавлоно ал-Хоразмий. Бир тунда мени ҳам риёзиётчи қилиб қўйдингиз.

Ал - Хоразмий — Миннатдормен, вазири аъзам жаноблари.

Ал - Фазл — Сизлар бирлан маслакдошдурмен, бас шундоқ эркан, қуролдош ҳам деяверинг.

Ал - Хоразмий — Қуллуқ!

Ал - Фазл — Сиз мавлоно Аҳмад Фарғоний, илмга шунча кўп хизмат қилиб чарчамадингизму?

Аҳмад Фарғоний — Чарчашга вақт йўқ, ал-Фазл жаноблари.

Ал - Фазл — Боракалло! Юртингизни соғинган бўлсангиз бир муддатга юборурмен.

Аҳмад Фарғоний — Соғинишга вақтим йўқ!

Ал - Фазл — Дам олишга татил берайинму?

Аҳмад Фарғоний — Дам олишга имкон йўқ.

Ал - Фазл — Ер, сув, фалакиёт ва фалсафа хусусинда олтита рисола битибсиз. Ҳисоблашни осонлаштириш борасинда ҳам тадқиқ қилурмишсиз. Буниси ҳам битдиму?

Аҳмад Фарғоний — Битиришга вақт йўқ, вазири аъзам жаноблари.

Ал - Хоразмий — Мавлоно ишлағонда бир кундуз баҳору ёзга тенг бўлса, тунда иш соати куз ила қишча чўзиқ бўлса, хўрозлар кичқирмасая соатлар бонг урмаса

ва сўфилар азон чақирмасалар. Вақт ҳам қозикдай муқим турса! Ана унда Мавлоно вақтдин рози бўлмай.

А л - Ф а з л — (хо-ҳолаб кулади). Бундан чиқди тўхтабтур Қуёш, тўхтайлар Ой ила юлдузлар! дейиш керак бўладур. Мавлоно, ўзингиз бу шиорға тескарисизку!

А х м а д Ф а р ф о н и й — Устоз ал-Хоразмий аския қилиб ўтдилар. Мен фақат вақтни қизғанадурмен. Вақт — фикрловчи инсоннинг тахту бахтидур. Вақтнинг беҳудаға кетғони бахтинг кетғонидур. Не-не олиму фузалолар борлиқ фикрини битиб улгуролмай армонда кетдилар. Қўли гул устаю, устозлар ҳунарларини меросхўрларига юқтиришға вақти етмай ўтиб кетдилар. Шул сабабдин вақт ғаниматдур. Жами ғанимат нарсаларнинг қадриға етмоқ иймондандур, деб билурмен.

А л - Ф а з л — (ал-Хоразмийга қараб). Шул сабабдин ғанимат вақтни ўтказмай, Мавлононинг бошини жуфтлаб қўйсақ. Фарзанд кўрса, анға «ал-вақт» деб ном қўйиб олсалар.

Хо-ҳолаб кулишади.

А л - Х о р а з м и й — Қайлиғи нақд. Гуландом исмли ҳурилиқо маъшуқа атрофинда парвона. «Хўп» дейишға алломанинг вақти йўқ.

А л - Ф а з л — Совчиликка ўзимиз борурмиз. Бўптиму? (*Аҳмад Фарғоний «йўқ» дегандай бош чайқаб қўяди.*)

А л - Х о р а з м и й — Мавлоно Қубода қолғон вафодорини кутадур.

А л - Ф а з л — Ундок бўлса лавз...

А л - Х о р а з м и й — Олимларимиз Танобий Жомий хонаға жам бўлдилар. Борурмизму?

А л - Ф а з л — Қаттиқ тортишув бўлиши кутиладур. Билишимча, уламолар тилларини чархлаб турибдурлар. Ўйлайманки, сизлар ҳам ҳимояға шайдурсизлар.

Аҳмад Фарғоний — Энг яхши ҳимоя — ҳужум!

А л - Ф а з л — Қани, юринглар!

Кўриниш тугайди.

Иккинчи кўриниш

«Байтул хикма» — саройининг дарвозаси олдида котиб «Солнома» варақлаб ўтирибди.

К о т и б — Бугун ҳаво очик, оппоқ булутлар сайр қиладурлар. Ногоҳон кўкда қора булутлар ҳам пайдо бўлиб, ҳавода мисоли бўтқа қайнатур. Кўкдаги бул ҳодисанинг ерда ҳам инъикоси — акси бордурки, бўла-жак анжуманда икки қирроқ кучлари рўбару, юзма-юз, гўёки жикқа муштдурлар...

Дарвоза очилади — парда кўтарилади. Саҳнада — катта танобий ҳонаихоснинг ўнг томонида олимлар, чап томонида уламолар тизилиб ўтирибдилар.

Марказда фил суюгидан ясалган курсида Маъмун. Ундан пастроқда Ал-Фазл.

А л - Ф а з л — Мўътабарли жамоа! Бугун Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий «Ҳисоб ал-ҳинд» асари бирлан мавлоно Аҳмад Фарғонийнинг расадхона лойиҳаси «Байтул ҳикма» муҳокамасиға қўйилғондур. Анжуманға олимлардин тапқари уламолар ҳам чақирилғон. Тафаккурли тортишувларға йўл очик. Ҳозир ал-Хоразмий ўз гадқиқотини баён қилғай. Андин сўнг фалақиёт илмининг дарғаларидин бири Аҳмад Фарғоний кашфиёти ўртаға ташланур. Ал-Хоразмий жаноблари. Марҳамат, сўз сизға!

А л - Х о р а з м и й — Араблар ва аларға тобе мусулмон халқларнинг ҳисоб амалларини тубдин ўзгартириш лозим. Такрор айтаман тубдан ва бутунлай! Нега? Ҳисоб амалини кулоч-кулоч сўзлар бирлан бажариш осонму ёки ҳар бир сонни алоҳида рақам ила ифода этгон осонму? Биринчиси бир кулоч, иккинчиси бир энлик ҳам эмас. Хулоса — ҳиндларнинг ҳисоби оддий ва маданий!

Ш а й х у л и с л о м — Эртақ айтурмусиз, мавлоно ёйинки исботи ҳам борму?

А л - Х о р а з м и й — Мана, масалан, (*деворга қадалган қоратахтада тўққиз рақам ёзиб кўрсатади*). Кўринг мана буниси бир, буниси икки, бу эса, уч.. тўрт, беш, олти, етти, саккиз, тўққиз... Қандай ихчам, нақадар содда! Биз шул рақамларни қабул қилиб олайлик!

Ш а й х у л и с л о м — (*ўрнидан туриб кетади*). Маърузачи бизға буддани қабул қил, дейишдин ҳам тоймайдур.

Қ о з и ю л к у з з о т — Нафаси етурмикин?

М у ф т и — Қозисан, қартасан, ўз зотингға тортасан. Мажусий зотидин нима ҳам кутурсиз.

М а с с о ҳ — Мен қизиқиб қолдим. Охириғача эшитайлик-чи, биз ер ўлчовчи массохларға не каромат кўрсатуркин бул жадид ҳисоб усули.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Массоҳ жанобларининг гапи тўғри. Маърузанинг қаймоғини тотиб кўрайлик. Анда илму амалнинг янги дарвозаси очилаётир.

Хамма жим бўлади.

А л - Х о р а з м и й — Хиндларда тўққизлик санок тартиби жорий бўлиб, унинг «I» рақами ёнига бир халқа, яъний юмалок сифр қўйилса, ани «ўн» деб ўқиладур (қора тахтага бўрда «10» рақамини ёзади).

— Ўнлик санок тартиби бирлан катта сонларни жам ва тарх қилиш, зарб ва тақсим этиш осон бўладур.

Олимлар жонланиб маъқулласалар, уламолар томони безовта, норизо тебранади.

Ш а й х у л и с л о м — *(ўрнидан туриб кетади)*. Латифа айтурсиз. Ишониш қийин!..

А л - Х о р а з м и й — Мана бул мисолларга ҳам эътибор беринглар. *(Тахтага тўртхонали сонларни ёзиб, уларни бир-бирига кўпайтириб кўрсатади)*. Мана булар риёзиётнинг жадид — яъни янги назарияси эрур!

А х м а д Ф а р ф о н и й — *(Ўрнидан сакраб туради)*. Офарин! Риёзиётни Ердин Осмонга кўтаргувчи кашфиёт! *(ал-Хоразмийни қучоқлайди)*. Дунё турғунча туринг!

З а л д а н о в о з — Боракалло! Боракалло!

А х м а д Ф а р ф о н и й — Устоз ал-Хоразмий шул чоқғача эшиклари берк турғон илми риёзийнинг калитларини топиб қўлимизга бердилар. Биз бул нодир кашфиётни «Ўнлик санок усули», деб, арабчасига эрса, «Ал-Жабр» деб атайдурмиз!

Залда икки хил жонланиш кўринади.

Ш а й х у л и с л о м — Нима учун биз, араблар, хиндларга тобе бўлурмиз?! Бундин буён биз ҳам хиндлардек ҳандасий шакллар ва рақамлар бирлан пол очирмизму? Не мақсадда ҳинд урф-одатини қонимизга сингирмоқчи бўлурсиз?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Бул майдонда насл савдоси эмас, илм ривожини борасинда холис баҳс бўлмоғи лозим. Шул чегарадин нари — ўтмоғонимиз маъқулдир, жаноблар.

А л - Ф а з л — Аҳмад Фарғоний минг бор ҳақлидур. Биллоҳ, бул улуғ кашфиёт ҳеч бир араб олими ҳал қилолмағон муаммоларни ечиб, бизни хиндр рақами бирлан ошно қилди. Энди аларни араб рақамлари деб, Аҳмад Фарғоний айтғонидай «ал-Жабр» деб атаймиз.

Ш а й х у л и с л о м — Ал-Хоразмийнинг ота-бобоси оташпараст мажусий эркан, ўз зотиға тортибдур. Ал-Фарғоний сиз ҳам мажусий бўлсангиз керакки, ал-Хоразмийни жон-жаҳд бирлан химоя қиладурсиз. Ёшлиқда янглишманг, бўтам. Ёшлиқда янглишгон банданинг умри зимистон бўлур.

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Насихатингизга қуллук, Шайхулислом жаноблари, аммо балиқни илон, деб тасаввур қилмайлик, бинобарин, ҳиндлардек буюк халқ меросидин ҳазар қилиб бўлмайдур, демоқчимен. Ҳар бир халқда ҳам бидъат, хурофот бор. Лекин мунаввар фикрли одамлар яратгон илм-фан ҳам мавжуд! Биз олимлар ана шулар уруғини териб олиб, ўстиришимиз лозим.

Қ о з и ю л К у з з о т — Тўхтаг, тўхтаб туринг, ёш мардон. Ҳинд ила араб бир бўлолмайдур. Биз ўнгдин чапға қараб ёзурмиз алар чапдин ўнга... Ҳисоб илми ҳам чапақай диний эътиқоди бирлан эгизак. Аларнинг ҳар бир рақами ясама худоларнинг рамзидур. Мисол келтирайму? Хўп! Мана, масалан, бир сони — ота, икки сони — икки кўз, уч сони — агний деган — ясама худосининг рамзидур. Айтинг-чи, қандай қилиб аларни араб рақамлари деб атаймиз? Бўмайди!

А х м а д Ф а р ғ о н и й — (Ал-Хоразмий қулогига). Бул мутаассуб муллолардин ҳар балонинг хиди буруқсайдур.

А л - Х о р а з м и й — (шивирлаб). Бор бисотини сеп қилиб ёйиб қўйишсин-чи...

Қ о з и ю л К у з з о т — (гапида давом этиб) Ҳиндлар ирқат сеҳргар ҳамдур. Алар сочларини кирдирмай, тирноқларини кесдирмай кирини сўриб юрадурлар.

Ш а й х у л и с л о м — Сигир гўштини емасалар ҳам, тезагини баданларига суртишлари-чи! Ўшал қўллари бирлан қора тахтага оқ кесак ила ёзатургон рақамлари араб шаъниға қопқора доғ эмасму!

Ўтирганлар орасида тебраниш, висир висир...

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Бир қўлдин қарсак чикмас. Ёлғиз отнинг чанги чикса ҳам донги чикмас. Яна қанча мақол келтирай? Ўрик ўрикни кўриб оқарадур. Бордин юқаду. Халқ донолигин ҳар қанча такрорламайин маъноси битта: Бири бирига устоз, бирига шоғирд. Ҳиндлар ҳам араблардин ўрганурлар, араблар ҳинд неъматидин баҳраманд бўлсалар не гуноҳ бўлибдур! Эндиликда маъромиға етган кашфийетдин жаҳон олам манфаат кўрур!

А б д у л м а л и к — (*қўшимча қилиб*). Хадийси муқаддасда илми чин-мочинга бориб бўлса ҳам ўрган, дейилгон. Қаранги, хитойлар ҳам хиндлар сингари ит, илон, калтакесак гўштини ейдурлар. На бўпти! Миллиард инсонни ҳаромга чиқарамизму?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Хитой яратгон ойна бирлан ипакни нари тур, деймиз-му! Ҳар бир халқнинг мўъжизаси умуминсон мулкига айлансун.

А л - Ф а з л — Иншооллоҳ ал-Хоразмийнинг Сиз тақлиф этгон ал-Жабр илми ҳам умуминсон мулкига айланур. Энди иккинчи масалага ўтурмиз. Лойиха бирлан ганишмагонлар бўлса, андак пурсат берурмиз.

Маъмун, ал-Фазл, қоғозларига тикилади.

Гуруҳлар бошларини бир қилиб, шивирлашадилар.

Қ о з и ю л К у з з о т — (*Шайхулисломга*). Бул лочиннинг номаи аъмолини аниқ билурмиз?

Ш а й х у л и с л о м — Ул лочинмас, бургут! «Байтул ҳикма»да ҳамма уни ўзидин бир бош баланд билур. Эртанги Бош китобдор шул зотдур. «Миқёси жа-дид» китоби оламга тарқалгон эрмиш. Массоҳлар ани бошига кўтарур.

Қ о з и ю л К у з з о т — Намунча!

Ш а й х у л и с л о м — Риёзиётда ўзингиз кўрдин-гиз. Фалакиётда тенги йўқ эрмуш. Хуллас, ҳозир кўра-миз ул дулдул қаёнғача чопадур...

Қ о з и ю л К у з з о т — Лойихаси хусусинда фикрингиз?..

Ш а й х у л и с л о м — Мажусийнинг лойихаси нима бўлар эди. Батлимуснинг «ал-Мажусти» китобидин кўчир-мадин бошқа нарса эмасдур. Яни арабчага ўзи ағдаргон...

Қ о з и ю л К у з з о т — (*ёнидаги массоҳдан сўрайди*). «Миқёси жаид»ни ўқидингизму?

М а с с о ҳ — Шу соҳа илминда катта воқеа бўлди, деаптилар. Арабча чақиримни километр, сув ўлчовини кубометр дебдурлар. Бул бизга қўл келадур.

Ш а й х у л и с л о м — Ана сизга тўнтариш, ана бизга инқилоб!

Ал-Фазл кўнғироқ чалади. Ҳамма жим бўлади.

А л - Ф а з л — Иккинчи масаламиз хусусинда Аҳмад Фарғоний маъруза қиладур, Марҳамат!

А х м а д Ф а р ф о н и й — (*деворга осилган лойиха олдига келиб қисқа, лўнда гаптиради*). Расадхона мана бу тўртбурчак қоғозда аранг кўринса-да, ростмана кад кўтаргач, уч каватли доира шаклида кўркам Шамос-

сия кишлоғида бежирим қуриладур. Икки қаватинда осмон жисмларини кузатувчи ўткир дунбунлар ўрнатиладур. Учинчи қаватинда қуёш соат, қумсоат, сув соатлари бетиним ишлайдир.

Гуруҳларда икки хил вазият: олимлар эътибор ила тингласалар, уламолар беписанд, ҳатто мазахлаётгандай.

М у ф т и й — Шамоссиядай гўзал бир жойда мажусийлар хотирасига мақбара қурасизму?!

А л - Х о р а з м и й — Санамай саккиз демайлик. Дунё фани учун муҳим масалани ҳал қилиб бературғон бениҳоя нодир ишдур бу!

Ш а й х у л и с л о м — Қани, Аҳмад Фарғонийнинг ўзлари хотима луқмасини ҳам айтсунлар-чи...

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Халифа Маъмун ҳазрат олийларининг шахсан фармони олийлари бирлан Холид ибн Абдулмалик иккимиз икки расадхона бунёд этамоқдадурмиз. Бирининг Шамоссияда қурилиши халифамизнинг хоҳишидур. Ул жой Бағдоддин нари, шаҳар чанги ва тутунига тескай бўлиб, осмони бепоён, ой ила юлдузлари аён кўринур. Бул жой илми амалимизга айни муддао бўлиб тушди. Самовий жисмларни ўрганиш учун Бағдодда бундин аъло макон йўқдур!

Ш а й х у л и с л о м — Расадхона мажусий файласуфларнинг яна битта уяси бўлурму?! Аларга «Байтул ҳикма»даги уяси торлик қилдиму!..

Уламолар яйрайдилар.

Олимлар норози тебранадилар.

А л - Ф а з л — Фафлат уйқусидин уйғонган илми амалимиз давон ошмоқда. Ани ал-Хоразмий ила Аҳмад Фарғонийдек олимларимиз чўққиға чиқариб қўйдилар, десак лоф бўлмайдур, шундай эмасму?

Ш а й х у л и с л о м — Алар ул чўққидин юз тубан кетмайдуларму?

А л - Ф а з л — Холис ният, халқчил хизмат, мақбул мақсад эзгуликка ёр бўлса ҳеч қуламайдур. Аларнинг иликлари ана шундин тўлиб, куч олғон деб билурмиз.

Олимлар ал-Хоразмий, Аҳмад Фарғонийларни табассум ила қутлайдилар, уламолар эса, висир-висир.

М у ф т и й — Вазири аъзам ўз ҳамшарларига тил теккиздирмайдур.

Қ о з и ю л К у з з о т — Бир товоқдин фарғонача палов ейдулар-да.

Ш а й х у л и с л о м — — Қарға қарғонинг кўзини чўқимайдур!

А л - Ф а з л — Муҳокамамиз сиёсат ва шахсият мунозарасига айланиб кетмасун. Расадхона лойиҳаси хусусинда гаплашайлик.

А л - Х о р а з м и й — Ажойиб лойиҳа яралибдур! Батлимуснинг «ал-Мажустий»синдин мутлақо ўзгача, жаҳид ва мукамал расадхонага ягона ва энг пухта асосдир бул лойиҳа!

А л - Ф а з л — Демак, лойиҳанинг сифати устинда айри ва ғайри фикру қарши даъват йўк, деб билурмиз.

Қ о з и ю л К у з з о т — (*ўрнидан туриб кетади*). Савол!

А л - Ф а з л — Марҳамат.

Қ о з и ю л К у з з о т — Ал-Фарғоний Шамоссияда кўп уйларни бузиб текислашни лойиҳа қилибдур. Қанча бечора жабридийда бўлиб қоладурларму? Қарғишга дуч бўлиб Оллоҳнинг қаҳрига учрайдилар-ку!

А л - Ф а з л — Ҳаммаси ҳисобга олинғон. Ҳеч кимга, ҳеч бир зиён-заҳмат йўк. Тариқча ҳам!

Ш а й х у л и с л о м — — Ичкарининг гапи ташқариға тўғри келмайдур. Ҳеч вақт ва ҳеч қачон! Эсон бўлсак кўрурмиз...

Ханузгача ўз курсусида мунозара тинглаб, жим ўтирган халифа Маъмун баҳсларга ҳакамлик якуни ясайди.

М а ъ м у н — Ҳар икки томоннинг фикрларини холисона эшитдик. Хулоса шулки, ал-Хоразмийнинг ёзғон китоблари Аҳмад Фарғоний айтғонича бордур! Биз ўз ишимизда ҳадийси муқаддасга амал қилиб дунёда яратилғон илиму билим уруғларини бидъату хурофот курмагидин тозалаб, аҳли муслимнинг миясиға қадошимиз лозим!

... Аҳмад Фарғоний Расадхонаси лойиҳаси ҳам менга маъкул ва мақбул. Ал-Хоразмий худди менинг гапимни айтғондай бўлди. Нафақат араб фани учун балки, дунё тараққиёти учун муҳим илмхона лойиҳаси яратилибдур. Мен сизни қутлайман, мавлоно Аҳмад Фарғоний жаноблари. Қурилишингизга нима зарур бўлса аямаймиз! Қанча дирхам, қанча динор — овзингизга сиққанича олинг! Расадхоналар қурилиши ўз назоратимда бўлур, нимаики керак бўлса вазири аъзам ҳам зудлик бирлан мухайё қилур. Оллоҳ сизга ёр бўлсун. Омин!

Чиқиб кетади. Кетидан бошқалар ҳам чиқадилар.

Кўриниш тугайди.

Учинчи кўриниш

Тун. Аҳмад Фарғоний ўз хужрасида етти дона шам ёруғида ишлаб ўтирибди.

Кўча эшиги тарақлайди.

Аҳмад Фарғоний — Ким у? Ҳа, Массоҳ сизму?

Массоҳ киради.

М а с с о ҳ — Ёрдамингизга муҳтожмиз, бемаҳалда безовта қилғоним учун узур сўраймен.

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Хўш, яна қандоқ зарурат? Ёки ўша расадхона чекиға тушғон уй эгаси, можаросиму?

М а с с о ҳ — Мерос таксимотинда масофани Сизнинг «Микёси жаид» усулингизда ўлчаб, восиқаларни анинг асосинда тузғон эрдик. Ишимизни беҳудаға чиқармоқчилар. Мажусийча эмас, арабча ўлчанг, демоқдалар. Одимлаб ўлчаш бирлан бақириб-чақириб овозда ўлчаш тинкамизни қуритди.

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Одамнинг орқасинда кўзи йўқ-ку. Нега ортга қарайдурлар? Шунча замин шуна масофани одимлаб ёки бақириб-чақириб ўлчаб бўлурму? Қолаверса, ҳамма массоҳнинг овози бирдай бақироғу, нафаси карнай эмас-ку!

М а с с о ҳ — Энди нима қилайлик? Маслаҳат беринг, мавлоно!

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Қозиюл Куззотға учрамадингизму?

М а с с о ҳ — Аларнинг уруғи битта. Тили ҳам бир. Сарой жилови туронийлар кўлида тураркан акобирлар тўсқини тўхтамас эрмуш. Аммо биз массоҳлар сизнинг оддий ҳисоб саногингиздин нари кетмаймиз! Ортга қайтиш учун ўзингиз айтғонингиздай орқада кўзимиз йўқ!

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Боракалло! Бундин буён ўлчовларда одим ёки чақирим йўқ энди. Масофалар, турли ўлчовлар шўъла ва нур тезлигинда ўлчанур. Аларнинг хожаси «Микёси жаид», пири «ал-Жабр» дур.

Массоҳни кузатиб, энди ишга ўтирганида яна эшик тарақлайди. Сўрайди:

— Кимсиз?

Т а ш қ а р и д а н о в о з — Йўловчидурмен. Совға халтаси келтирдим Сизга.

А х м а д Ф а р ф о н и й — (*ўзича, ошиқиб*).
Қайдин? Кимдин? Юртимдинму? Падари бузрукворим,
киблагохим ила Парчинойлардинму!

Халта кўлтиқлаган йўловчи киради.

Й ў л о в ч и — Кубодин келиб қолгон мусофир
Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Каср ал-Фарғоний Сизму?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ха-ха, мен.

Й ў л о в ч и — Шомдин Сизга шул омонатни
келтирдим.

А х м а д Ф а р ф о н и й — (*халтани қўлига олиб
бағрига босади*). Ўтиринг, бирга баҳам кўрурмиз.

Й ў л о в ч и — Карвон кутиб қоладур.

Шошиб чикиб кетади.

А х м а д Ф а р ф о н и й — (*халта ичидаги хатни
олиб, ўқийди*). «Аҳмад ибн Муҳаммад! Оз бўлса ҳам
кўп ўрнида кўринг. Шахрингиздан эсдалик. Шом шах-
ринда савдомиз охирлади. Тонгда изимизга қайтурмиз.
Хайр, омон бўлинг. Дуои салом ила Сатимкарвон».

Халтадан анор олади, ўпади, кўзига суртади.

— Кубо анори!.. Анормас, ҳақиқ! Юрак қони...

Беҳи олиб ўпади. Кўзига суртади.

— Беҳимас, олтин! Минг дардга малҳамдур. Мал-
хам!.. (*Хатни яна ўқиб чиқади*). Нега Кубо ҳақинда
ёзмабдур? Падари бузрукворим, киблагохим онам ҳа-
қинда сўз йўқ. Парчиной хусусинда ҳам битта сўзга
хуммор эрдим... Эҳ, воҳ, олисдаги мусофирлик шу
қадар зимистонлиқ-му! Сизларни соғиндим. Эзилиб,
эзилиб соғиндим. Бир кўрмоққа ташнаю хуммордур-
мен. Сизлар-чи? Менинг бу ҳолимни кўрсаларингиз
эрди... Дилим азобда бўзлаб, бўзлаб йиғлайдир. Дил
у бағрим йиғлайдур. Юрт гадоси йиғисини ҳеч ким
эшитмасун. Ул ҳам эзилиб йиғласинму? Кимга керак?
Ҳеч кимга! Юртидин айрилиб, кафангадо бўлгон дай-
ди кимсалар озму! Етар! Бас! Сен озод қушдурсен!

Эшик тарақлайди. Совға халтани беркитиб, эшик олдига
боради.

— Ким у?

Т а ш қ а р и д а н о в о з — Менман, очинг!

А х м а д Ф а р ф о н и й — Кимсиз?

Т а ш д а н о в о з — Очинг, мен соатсоздурмен.

А х м а д Ф а р ф о н и й — (*Эшикни очади*).

Келинг, уста. Не боисдан куёшдин олдин уйғонибсиз. Ва бомдоддин аввал ташриф буюрдингиз?

С о а т с о з — Сабаби шулки, бул куёш соатни яшурмасам, беўхшов мижозларим кўпайиб қолди.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Харидорлар чикяптиму?

С о а т с о з — Қаёқда! Ани айғоқчилардин асрамоқчиден.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Нималар бўляпти, ўзи?

С о а т с о з — Расадхона пештоқига қадалғунча шу жойда яширин турғони афзал. Негаки, кимлардур араб таквимидин ҳосил қилинғон бул мулкингизни «шайтон пилдирик» деб ваҳима солибдур. Ёмон кўздин асраш учун юзига ниқоб тутиб, хилватлаб, яширинча келдим...

А х м а д Ф а р ф о н и й — Оллоҳ паноҳ берсун!

Икковлашиб ниқобланган Куёш соатни кўтариб кириб, ниқоб жавонга яширадилар.

С о а т с о з — Ҳамма айни ноз уйқуда ётибдур. Сиз бўлсангиз пилла курти даҳасидай шитирлатиб ёзиб ўтиурсиз. Қачон ухлайдурсиз?

А х м а д Ф а р ф о н и й — (*ҳазиломуз*). Соатингиз ухлагонда мен ҳам ухлайдурмен.

С о а т с о з — (*кулимсираб*). Мен уйқучи соат ясамайдурмен. Соатнинг ухлагони ўлғони.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Билингики, мен ҳам баъзи соатларга ўхшаб ётоқ эмастурмен ва асло илмни уйқуға айрбош қилмасмен. Илм, фан уйқучини ёктирмайдур. Олимлар ухласалар — фан ҳам ухлаб қолур.

С о а т с о з — (*қандилга кўз ташлаб*). Халифамизнинг қандилида ўн бешта, ал-Фазл жанобларида ўн учта, ал-Хоразмий жанобларининг қандилида ўн битта, сизникида еттита шам ёнадур. Бунинг бирор рамзий маъноси борму?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Қандилда етти шам нурлати — шамнинг маъноси шулки аларнинг шўъла жамолида мен ҳозир Етти қитъа тасвирию тавсифини кўрурмен. Навбатдаги битигум «Етти қитъа тавсифи» деб аталур.

С о а т с о з — Илҳомлариға халақит берғон бўлсам мени авф этгайлар. Рухсат этинг, мен борай, ҳа демай оппоқ тонг отур.

Хайр-хўшлашиб чиқиб кетади.

Аҳмад Фарғоний янада астойдил бўлиб ишга мукка чўқади. Азон товуши эшитилади.

Шу пайт эшикдин дасёр бола кириб қолади.

Д а с ё р — Иссиқ сув тайёр, пирим. Офтово бирлан чилопчин даҳлизда турибдур.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Мачитдин қайтғунимча кимирлама, бўтам. Мобода мени сўроқлаб келгувчилар бўлсалар кутсунлар.

Чиқиб кетади.

Д а с ё р — *(кетидан ачиниб гап қотади)*. Куну туни ишлағони ишлағон, бечоранинг калласи хум бўлиб, ичи бўёқчининг нилига тўлиб қолгон шекилли, шунча ёзиб ташласа ҳамки, бўёғи тугамайду.

Эшик тарақлайди.

— Ким? Ҳа, «Байтул ҳикма»динму? Марҳамат.

Котиб киради.

К о т и б — Эрталаб ўқурга сўрагон китобларингизни келтирдим.

Китобларни хонтахтага қўйиб, чиқиб кетади. Дасёр хужрани сарамжон-саришта қилаётганида эшик яна тарақлайди-да, ичкарига картон қўлтиқлаган картограф киради.

К а р т о г р а ф — Манави Дониё жуғрофлари тузган хариталар. Мавлоно кўздан кечириб берармушлар. Жавобиға асирдин кейин келаду рмен.

Чиқиб кетади.

Эшик аста-аста очилади. Олдинда ал-Хоразмий кетида Аҳмад Фарғоний кириб келади.

А л - Х о р а з м и й — Ох, ох, жаннату беҳишт анволари болқирму? Нималарнинг анқойи ҳидидур бу? Бағдодники эмас, Беҳишники-я!

А х м а д Ф а р ф о н и й — Чандонам нозик табиатли, ўткир ҳиссиётли улуғ зотдурсиз. Топдингиз, бу анқойи хушбўй чинданам Бағдодники эрмас, жаннатмакон Фарғонадин учиб келгондур.

У ичкари хонага кириб, кип-қизил анор, яна бир жуфт олтиндай пишиб етилган нонбеҳи кўтариб чиқади.

Ал-Хоразмий уларнинг бирини ўлиб, кўзига суртиб, бағрига босади.

А л - Х о р а з м и й — *(болалардай яйраб кетади)*. Иллоҳ жаннатмакон юртимизнинг боғи Эром меваси анқийдур! Бай! Бай! Ҳой! Ҳой!..

А х м а д Ф а р ф о н и й — Шомға Кубодин савдо карвони келгон эркан. Менға андак насиба юборибдурлар. Буларни менға барака тоңкур бир йўловчи аттор еткизди.

А л - X о р а з м и й — Тарих гувоҳ, шахрингиздин ўтган замонларда қовуни анорни оқ туяларда, олтин кўзаларда Месопотаниядек жаннатмаконға ҳам келтириб савдо қилгонлар. Ул карвоннинг шамға етгон оёғи Бағдодға ҳам етгусидур.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Иншооллоҳ. Сатимкарвон исмли ҳамшахарим ўшал аттордин айтиб юборибдур. Унинг карвони эндиги сафар Бағдодға келурмуш.

(Жаловзар пичоқ билан бир дона анорни сўйиб, ўртага қўяди).

— Жаннатмакон музофатдин мазор босиб келгон бул анор Сизнинг насибангиздур.

А л - X о р а з м и й — Араб тарихчилари ва сайёҳлар она шахрингиз хусусинда кўп ва хўб мақтовлар битдилар. Бул беҳиштий меваларға Ҳазрат Сулаймон пайғамбар, улуг авлиё Қоравул ота бирлан Саидвақоқ пйримнинг оғзи теккан эрди, бизға ҳам насиб айлабдур. Шукр. Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим.

Кесиб қўйилган анор палласини олиб шундай хуммор бўлиб ейдики, роҳатланган ёноқлари порлаб, кўзлари чакнаб кетади.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ҳувв анавинда вазири аъзам «Юртингизни соғинмадингизму» деб сўрагон эрди-ку, ўшанда кўзларимға жикқа ёш келдию ютиб юбордим. Шундай юртни соғинмай бўлурму! Тушларимда бор-роғларинда кезурмен. Тоғларидин эсган оромижон шаббодаларига бағримни тутурмен. Жаннати меваларию анвойи гулларининг доимий шайдосидурмен. Гуллар бул жойда ҳам бор, аммо уйимиздаги оқ ўрикнинг оппоқ бўлиб гуллагани сира-сира кўзимдин кетмас. *(пауза)*. Ул Ватанға гадодурмен, гадо! Алар ҳам ёдлармикин мендай дарбадар фарзандини?..

А л - X о р а з м и й — Йўқлабдурку... Мана шу мевалар Ватан йўқлови эрмасму?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Беҳидин ҳам артайму? Нонбеҳи минг бир дардға малҳам эрур!

А л - X о р а з м и й — Бир донадин анор ила беҳи инбём этсангиз жужуқларнинг кўзларини ўйнатур эрдим.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ҳаммаси сизники!

А л-Х о р а з м и й — Ташаккур! Демак, Расадхонага эртага борурсиз...

А х м а д Ф а р ф о н и й — Шундоқ. Эртага пешинда куёш соатни ўрнатурмиз.

А л-Х о р а з м и й — Айтмоқчи. Куёш соатнинг ишини вазири аъзам кўрмоқчи эдилар. Ул зот Шаммосияга қачон борсунлар?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ўзим айтурмен. Ҳамма соатлар растаси бирга ишласа, Куёш соатнинг чиройи кўринур.

А л-Х о р а з м и й — Ал-Фазл жанoblари бориб қайтгач, Расадхонада самовий кузатишларни бошлаб юборасизму?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Биринчи дурбунни ул зот кўзига тутамиз. Кўкдаги юлдузларнинг энг гўзалини танланг, ўшани Сизга ушлаб берамиз, деймиз.

А л-Х о р а з м и й — Арзийди! Ул зотнинг ҳомийлиги, саъй-ҳаракатисиз илму амалимиз туёқсиз туя бўлиб қолур эрди. Хўп, кўришгунча хайр, қадрдон дўстим!

Чиқиб кетади. Дасёр киради.

Д а с ё р — Пийрим! Анорни меҳмонларга едирдингиз-ку, аммо ўзингиз нега емайсиз?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Эй, бўтам кўриб турибсенму, бу Оллоҳ нематининг бағри тўла қон. Ана шу қора қон менинг узоқдаги юртимни, тўхтовсиз урушлару ўзаро жангу жадалларда қонга ботган Қубомни эслатадур. Гўё халқимнинг қонга тўла бағрини бодрoқ қилиб менга юборгандай кўринмоқда. Қандай қилиб қонга қуйилгон юртим бағрини оғзимга солай?..

Эшиқдан оппоқ соқолли Холид ибн Абдумалик кириб келади.

А б д у м а л и к — Ассалому алайкум Аҳмад ибн Муҳаммад жанoblари, яхши ўтирибсиз-му?

А х м а д Ф а р ф о н и й. — Ўтириш қаёқда, манави хонтахта устида ётибдурмен. Ўзингизда-чи?

А б д у м а л и к — Бизнинг ишлар ҳам сизга қараб турибтур. Ҳала, деган туяга мадор. Яна бир борсангиз, туйнуқларни, дурбуларни кўздин кечириб, Куёш соатингизни юргизиб берсангиз, олам гулистон.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ҳозирча зимистон, денг...

А б д у м а л и к — Ҳозирча мисоли сири йўқ ойнаю, тиши йўқ жонон.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Эртагаёқ жононимизга тилла тиш ўрнатамиз, андин сўнг очилиб чарақлаб кетадур.

А б д у м а л и к — Айтмоқчи...

А х м а д Ф а р ф о н и й — Гапираверинг, нега аланглаб қолдингиз?

А б д у м а л и к — Миш-мишлар хусусинда эшитгандурсиз.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Сиздин эшитгум бор.

А б д у м а л и к — Расадхонамиз атрофинда Қора мушуклар ўралашиб қолишди...

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ундай бўлса кўриқчилар кўяйлик. Эрта-индин вазири аъзам ташриф буюрадурлар. Эҳтиёт бўлайлик, ул зотга ҳам ёмон кўзлар қадалиб турибдур...

Абдулмалик чиқиб кетади.

Эски рўжага ўраниб олган Гуландом киради.

Г у л а н д о м — (*Саломдан сўнг*) Тоға! Мени дадам юбордилар. Кўёш соатга иккита олтин михча бермоқчи бўлгон экансиз. Ўшанга келдим.

А х м а д Ф а р ф о н и й — (*Ёпинчиқни кўрсатиб*). Нега бул жулдирвақага ўраниб олдингиз?

Г у л а н д о м — Ёмон кўздан нари юр, деб аям бошимга ташлаб қўйдилар.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Шайхулисломдин кўзгумор ёздириб берайму?

Г у л а н д о м — Йўқ унғамас. Харамнинг ялмоғиз кампири кўриб қолмасун дедилар.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Жуда тўғри айтибдур. (*қоғозга ўралган икки нарса беради*). Мана бу падари бузрукворингиз буюртмаси... Мана буниси Сизларга ота Ватанингизда етишгон неъматдин насиба...

Г у л а н д о м — Анорму? Ие, беҳиси ҳам бор эканку.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Падари бузрукворингиз бирлан волидаи мукаррамангизга мендин дуо айтинг.

Г у л а н д о м — Раҳмат. Яхши қолинг.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Аянгиз айтган ёмон кўздин эҳтиёт бўлиб, паналаб кетинг.

Ёпинчиққа ўраниб чиқиб кетади.

ПАРДА ТУШАДИ.

И К К И Н Ч И П А Р Д А

Биринчи кўриниш

Қозиюл Куззот ўз уйида болишга суюниб, ўзи билан ўзи гаплашиб ўтирибди.

Қ о з и ю л К у з з о т — Ҳаёт гўё манави Дажла дарёси экан. Файласўфлар тўғри айтибдурлар, сувини тўхтатсанг кўллайди, тўхтаб қолғони сасийди. Сассиқ сувда на гиёҳ ўсади ва на балиқ битади. Ҳаёт Оллоҳ яратганидай оқаверса кимга зарар? Ҳеч кимга! Аммо бул «Байтул ҳикма»да уя қурғон жодугарлар на заминни ва на осмонни тинч кўядурлар. Жинларни кўзгаб юбормас-миканлар...

Эшиқ тақиллайди.

— Эшиқ очик. Кираверинг.

Шайхулислом киради.

Ш а й х у л и с л о м — Ассалому алайкум мутола-ангизни буздимму?

Қ о з и ю л К у з з о т — Хуш келибсиз, Шайхулислом жаноблари. Мутолаа эмас. (*пауза*) Бул мунозараға Сиз ҳам қўшилғайсиз, деб ўйлайдурмен.

Ш а й х у л и с л о м — Кайфиятингиздин маълумки, чигал вазиятдин мунозара қилиб ўтирган кўринурсиз.

Қ о з и ю л К у з з о т — Қани, ўтирсинлар. Шайхулислом, Қозиюл Куззот хонтахтада юзма-юз ўтирадилар.

Ш а й х у л и с л о м — (*қўлларини юзига тортиб*). Арабларнинг қадимий анъанасига қасд қилгонлар паст бўлсун!

Қ о з и ю л К у з з о т — Мен ҳам ана шул хусусда ўзим бирлан ўзим мунозара қилурмен. Қизиксиниб овозим баланд бўлди шекил эшитибдурсиз...

Ш а й х у л и с л о м — Дилимиз яқин-да. Яқин диллар бир-бирини узоқдин эшитадурлар. Афсуски, эшитадурлар холос. Ўшал «Байтул ҳикма»даги тортишувлардан сўнг Дажла дарёсида қанча лойқа сувлар окиб ўтди. Ақобирлар жим. Жодугарлар шаккоҳлиги эрса, дим бўлғони йўқ. Ал-Фарғонийнинг Расадхонаси битяпти... Эртаға коинотга чанг соладур. Қуёш тутилишини олдиндан билган бул зот яна нималар қилмайди, дейсиз...

Қозиюл Куззот — Тўсқинлик қилолмадим. Халифа бирлан вазири аъзамга кўндаланг бўлиш анойими! Томири узун, тўсини йўғон! Айтгандай. *(Нимадир эсига тушиб, ичкари хонага киради-да, кумуш кўзача кўтариб чиқади)*. Бу кўзача Шомдин мазор босиб табаррук бўлиб келди. Қиттак-қиттак шаръи қилсак, руҳият андақ дадиллашармиди...

Шайхулислом — Насиб қилса келур шомдин, узокдин. Бу ҳам Оллоҳнинг неъматидир. Ангушвонангиз бордур?

Эшик тақиллайди. Шаробни яшириб қўядилар.

Қозиюл Куззот — Ким у?..

Ташқаридан овоз — Мен, зобит Хоридундурмен. *(Эшикни очиб, эғнида пўлат совут, бошига дубулга кийган зобит киради, ҳарбийларча салом беради)*.

Зобит — Мутолааларингизни бўлиб қўйғон бўлсам узр сўрайман.

Қозиюл Куззот — Тинчликму?

Зобит — Шаҳарда тинчлик, аммо бу осойишталик, деганим эмас.

Қозиюл Куззот — Нималар безовта қиладур Сизни?

Зобит — Бир лаҳзага эшикдин нари чиқсак, майлиму?.. *(Эшикдан ташқарига чиқадилар. Ҳаял ўтмай, Қозиюл Куззот қизариб қайтиб киради)*.

Шайхулислом — Вазиятда ўзгариш борму?

Қозиюл Куззот — Бўлғонда қандок!

Шайхулислом — Яна кўзғалонму?

Қозиюл Куззот — Ўшанинг шарпаси. Вазири аъзам ал-Фарғонийнинг расадхонасига борурмуш. Феллоҳлар анинг йўлини тўсмоқчи эмишлар.

Шайхулислом — Зобитнинг ўзи-чи?

Қозиюл Куззот — Ул ҳам акобирлар тарафинда.

Шайхулислом — Кўрдингизму, аскар бошилар ҳам норизо! Халифанинг ўзи бу шаккоқларга бош бўлиб, шариат булоғини лойлатмоқда. Марв вилоятидан келган келгинди ал-Фазл вазири аъзам бўлиб олиб, саройни Фарғонаю, Хўкондий, Хоразмию Кубовийларга бостириб юборди. Давлатда аларнинг айтғони айтғон, дегони дегон. Оғзи қийшиқ бўлсалар ҳам ал-Хоразмию ал-Фарғоний гапирсинмуш...

Қозиюл Куззот — Бул баланд парвоз қаергача ва

качонгача!.. Ёдингиздаму, бир вақтлар Хорун ар-Рашид замонида ҳам худди шундай бўлгон эрди...

Ш ай х у л и с л о м — Бугунгидек кўзларим олдидадур. Ўшанда давлат ишларини эронийлар эгаллаб олиб, арабларни сахройи қилгон эрдилар.

Қ о з и ю л К у з з о т — Парвозлари қаергача бўлгонини ҳам ёдларсиз?

Ш ай х у л и с л о м — Марҳум халифа Хорун ар-Рашид бир баҳона топиб, ўзининг эроний хотинидин бўлгон вазири аъзамни ўлдириб юбориб ақобирларга йўл очгон эрди. Отаси қилгон ишни боласи қилмайдур, дейсизму?

Қ о з и ю л К у з з о т — Халифа Маъмун ўта мураккаб ва жуда шаккоҳ. Маъмун бу йўлга сира юрмайдур. Қолаверса, Жайхун ва Сайхундин келгон олиму муҳандисларни вазири аъзам паноҳига топшириб қўйибдур. Олам жаҳон таниб қолгон ал-Хоразмию ал-Фарғонийлар эрса ўз юртдошлари вазири аъзам учун жабилгаю шамширдурлар.

Ш ай х у л и с л о м — Бояги зобит айтгон шарпа шамолга айланиб кетса-чи?

Қ о з и ю л К у з з о т — Бул ишорада жон борга ўхшаб кўринур...

Ш ай х у л и с л о м — Жони йўқ бўлгонда ҳам анга жон киритса бўлмасму? Қани бояги?

Қ о з и ю л К у з з о т — Бояги зобитму?

Ш ай х у л и с л о м — Йўғей, бояги Шому узоғдин келгон Шаръини сўрайдурмен.

Қ о з и ю л К у з з о т — Қитдай-қитдаини айтурсизму? Майли, қитдай-қитдай қуйиб, тил остига тошлайлик-чи, зеро ишимиз ҳам қизишиб кетса.

Қозиюл куззот пиёлага қуя бошлаган эдики, эшик тарақлади. Иккови шошилинч юғиб олиб, идишларни яширадилар.

Эшикдан паҳмоқ сақол, дарвешона феллоҳ кириб келади.

Ф е л л о ҳ — Улуғлар, биздай тубон мусулмонларга химоячи борму? Дардимга даво излаб қайларга борай?..

Қ о з и ю л К у з з о т — Қандайин дард?

Ф е л л о ҳ — Худо урди бизни...

Ш ай х у л и с л о м — Ўзингизни босиб, аста гапиринг.

Ф е л л о ҳ — Отамми уйи ўрнига жинхона қурдилар... Энди ал-Фарғоний исмли бир келгинди зиндон ичинда туриб, осмондин инсу жинсларни чақирармуш. Ота арвохи доду фарёд солмайдурму...

Қозиюл Куззот — Ўзингиз кўчада қолмаган-
дурсиз?

Феллоҳ — Уй-жой бердилар. Ёмонмас.

Қозиюл Куззот — Анда нега мунча фарёд?

Феллоҳ — Қозиюл Куззотга арзингни айт, деб
эди бир зобит. Ўшанга келдим. Ўзи мени бул ерга куза-
тиб қўйди.

Шайхулислом — *(бир оз жимиб тургач)*.
Қозиюл Куззот арзингизга амал қилмаса-чи?

Феллоҳ — Вазиру аъзам жанобларига борурмен.
Аммо ақобирларнинг айтишича, вазири аъзам ўшал ал-
Фарғонийнинг иши маъқул деб мени зиндонга соладур-
муш.

Шайхулислом — Зиндонга ташласа топпида
чўкиб кетаверасизму?

Феллоҳ — Ётиб қолгунча отиб қол. *(Бош
бармогидан эзиб кўрсатади)* мундоқ килурмен, қўямен.
Вассалом...

Шайхулислом билан Қозиюл Куззот бир-бирларига маъно-
дор қараб қўядилар. Қозиюл Куззот бояги «шаръи»дан бир
пиёлага тўлдириб, феллоҳга узатади.

Қозиюл Куззот — Ушбу дармон дорини таомил
қилиб олган кишининг бормоғига қудрат кирадур.

Феллоҳ — *(пиёладагини симириб олади)*. Менга
потиха беринглар. *(Шайхулислом билан Қозиюл Куз-
зот омин, деб потиха беради. Феллоҳ чиқиб кетади...)*

Шайхулислом — Оғзи маҳкам одамму бу
феллоҳ, важоҳати бежороқ.

Қозиюл Куззот — Оёқ ташлашларини
кўрдингиз шекилли...

Шайхулислом — Хуфя ишлар вазири ал-Яҳё
«деворнинг ҳам қулоғи бор» деб эрди...

Қозиюл Куззот — Вақанавуз юбормадимикин?..

Эшик тарақлайди. Жим бўладилар.

Қозиюл Куззот — Ким?

Ташқаридан овоз — Хоммомчидурмен.

Хоммомчи киради.

Қозиюл Куззот — Хўш, қандай хизмат.

Хоммомчи — Вазири аъзам жаноблари бугун
хоммомда хонаихос буюртма қилдилар...

Қозиюл Куззот — Ўзиғами?

Шайхулислом — Бизни ҳам бирга чўмилишга
даъват қилмоқчимиз?

Хоммомчи — Бир ўзлари борадурлар.

Қоziюл Куззот — Қўриқчиси чўмилмайдурму?

Хоммомчи — Ул зот қўриқчисиз чўмиладурлар.

Қоziюл Куззот — Унинг ёлғиз чўмилишини бизга не дахли бор?

Хоммомчи — Дахли бордурки, зобит Хориддин мени сизлар хузурингизга юборди.

Шайхулислом — Хеч нарса демадимми?

Хоммомчи — Сизни мақбул билсалар фатво берадурлар деди.

Қоziюл Куззот, Шайхулислом мамнун кўз қисиб олишади.

Қоziюл Куззот — *(кармон тўла ақча беради)*. Мана сизга мендан фатво. Хаммомчи пулни олиб кўлида ўйнайди. Кейин Шайхулисломга қараб кўяди.

Шайхулислом — *(Дуо қилади)*. Олинг, олдирманг. Омин!

Хоммомчи чиқиб кетади.

Қоziюл Куззот — Бунга ишонса бўлади. Маъмун ҳокимияти қатл қилгон Аминнинг узоқ авлодидан бўладур. Кўпдан бери болтаси кўйнида юрадур...

Шайхулислом — Хозир ул қаёнга йўл олди, деб ўйлайсиз?

Қоziюл Куззот унинг орқасидан ташқарига чиқади. Кетидан Шайхулислом эргашади.

Кўчада, яъни аванссенада Аҳмад Фарғонийга дуч келиб қоладилар.

Аҳмад Фарғоний — Ассалому алайкум азизлар!

Қоziюл Куззот — Ваалайкум ассалом, қайдин келурсиз, мавлоно?

Аҳмад Фарғоний — Хаттотга қўлёзма бериб келурмен.

Шайхулислом — Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Фарғоний жаноблари!

Аҳмад Фарғоний — Лаббай, Шайхулислом жаноби олийлари! Буюрсинлар!

Шайхулислом — Сиз мен бирлан ҳамиша дадил беллашадурсиз. Қойилман. Аммо...

Аҳмад Фарғоний — Ёшлик ўтида бирор масалада ёниб кетгон бўлсам, узр.

Шайхулислом — Беллашгонда отангни аяма,

дейдурлар. Хавотир тортманг бўтам. Мен Сиздин бошқа нарсани аниқлагум бор.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Буюрсинлар!

Ш а й х у л и с л о м — Сиз бир асарингизда Батлимусни танқид айлаб, Ер шаклию қомати хусусинда ўз фикрингизни баён қилибдурсиз. Яъни «Ер юмалок» дебсиз. Шул хусусда Сиз ёш олимни шариятни унутмасликка чақирмоқчи эрдим.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Бош устига. Шайхулислом жаноблари. Ҳақиқат муҳокама, мунозаралару баҳслар орқали ойдинлашур, буюрсинлар хизматингизга тайёрдурмен.

Ш а й х у л и с л о м — Хизмат эмас, баҳс!

А х м а д Ф а р ф о н и й — Баҳс — икки қаватли кўзгудир. Бир қавати мунозара, иккинчи қавати эзгулик!

Ш а й х у л и с л о м — Боракалло! Мен сизни бетгачопар, деб билувдим. Сиз маърифат йўлдошидай кўринурсиз. Биллох, ўшал баҳсни қачон, қаерда ва сизнингча, қандай муаммо хусусинда ижро қилурмиз?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Уч кундин сўнг Бомдод намози ўқилгач, Расадхонага марҳамат. Шул жойда Расадхона иши илмий муҳокама этилур. Мен ёқловчи, сиз эса, таҳлилчи... Ўйлайманки, ул ерда ҳар қандай баҳс, муҳокамаю мунозара учун кенг майдону имконият мавжуд. Сизнинг ҳам, Қозиюл Куззот жанобларининг ҳам таширфларингиздин бошим осмонга етур.

Учаласи уч томонга гойиб бўлади.

Иккинчи кўриниш

Гира-пира. Қабристон сўқмоғида тугунчасини таёғи учига илиб елкалаб келаётган Аҳмад Фарфоний гўрковга йўлиқади.

Г ў р к о в — Мавлона!

А х м а д Ф а р ф о н и й — *(чўчиб тушади-да, кўкрагига туфлаб олади)*. Сизга не керак?

Г ў р к о в — Қайға борурсиз?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Расадхонадин келурмен. Бугун ҳамма ўша жойда бўладур.

Г ў р к о в — Ҳамма борадур дедингизму?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Вазир аъзамдин тортиб, Шайхулисломғача ул жойға даъват этилгон. Мен ҳозирликни аниқлаб қайтурмен.

Г ў р к о в — Қабрни кимга қазийтганимиздин хабарингиз йўқму?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Кимга? Тезроқ гапиринг!

Г ў р к о в — Вазири аъзам ал-Фазл жаноблариға.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Нега? Нима учун? Ким буюрди? Гапиринг!

Г ў р к о в — Бундин маълумки, бахтсизликдин беҳабар эркансиз. Ал-Фазл жанобларини шул мудҳиш тунда ҳоммомда ўлдириб кетибдурлар. Ал-Хоразмий қабрга жой танлаб кетдилар.

А х м а д Ф а р ф о н и й — *(қўлидаги тугуни тушиб кетади)*. А!!!

Г ў р к о в — Ул азиз зотни шаҳидлар қаториға кўмурмиз. Анави қабрда ар-Рашид қатл қилгон вазир ал-Жаъфар ётур, мана буниси Маъмун қатл қилгон ўғай укаси Аминнинг гўри. Вазири аъзам ал-Фазлнинг жасади ўртада абадий ухлайдур. Тупроғи тоза, юмшоқ ва энгил чиқмоқда.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Қастдин ноҳақ қатл қилингонларнинг жойи жаннатда бўлур. Оллоҳ марҳамат қилғай. *(Уларнинг олдига қабр ичидан ташланаётган тупроқ аралаш бир бош суяги топ этиб тушади)*.

Г ў р к о в — Нарироқ туринг, мавлоно.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ёпиримей, ал-Жаъфарнинг ёки Аминнинг бош суяги эмасму?

Г ў р к о в — Бул бош суяк ар-Рашиддин олдинги замон одамиға мансубдур. Ал-Жаъфар бирлан Аминнинг суякларидин ҳали таналари ажралгонича йўқ.

А х м а д Ф а р ф о н и й — *(қиблага қараб нидо қилади)*. Одамнинг охирати шулму! Неча йиллар елкада гоз юрган бош, не ишларни фикрлаб, инсонға хизмат қилгон ва кимларгадур ақл-заковат инъом этган бул-калла энди кимларға керак? *(Пауза)*. Не-не меҳрибон қўллар силамагон эркин бу азиз бошни... Балки, ботмон-ботмон оғирликлару не савдолар тушмагон эркин бу азиз бошға... Эҳтимолки, ар-Рашид янглиғ кимларгадур қотиллик фикрлаб, жабрлагондур, балки, ал-Фазлдек бировларға яхшилик ўйлаб, тошдек қотгондур бул калла суяк. Ким билсун, бева-бечораю етим-есирлар гамида фугон бўлиб, куйгон бўлса ҳам ажаб эрмас. Эҳтим олки, бу қурук суяклар ичиндаги ақл-ақида сенинг бу сўқир бошингдек замину фалакни инсон ҳаётиға унум бериши орзусида эзилиб, минг пора бўлгондур. Худо билғай, балки, ул ҳам рақибларинға ўхшаб талаш-талаш қилгондур. Ҳарна бўлса бўлгон-

дур, мана энди бул суякка не керак? (пауза). Нахотки, яхшилиқдин ўзгани сифдирмагон ал-Фазлнинг улуғ калласи хам шул кунға тушур. Э, воҳ!

(Тобутни келтирадилар-да, ерга қўядилар. Икки гўрков жасадни қабрга туширади... Устига тупроқ ташлайдилар).

Қабр атрофида ўнгда — Шайхулисом, Қозиюл Куззот, Муфтий, чапда — Ал-Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абдулмалик, оркаларида мархумнинг қариндош уруғлари.

Уламолар тиловат қилишдан бош тортиб, безрайиб турадилар. Мунгли сукунат. Вазият сирини англаган Аҳмад Фарғоний юракларни йиғлатгудай оҳангдор Куръон тиловат бажо қилади.

Ҳамма тарқалади.

Қабристонда Аҳмад Фарғоний, ал-Хоразмий, Абдулмалик, гўрков қолади.

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Гўрков жаноблари!

Г ў р к о в — Лаббай, Мавлоно! Буюрсинлар!

А х м а д Ф а р ғ о н и й — *(Бояғи бош суягини унинг қўлига тутқизади)*. Мана бу топилдикни эъзозу эҳтиром ила дафн қилинлар.

Г ў р к о в — Шаръийму?

А л-Х о р а з м и й — Мусулмон қабристонида насронийча дафн бўлмайдур.

Г ў р к о в — Чиқими?...

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Чиқими менинг зиммамда *(ҳаменидан тилла тангалар олиб беради)*. Мана бунинг ҳаммасини сарфлаб, бошқатдан кафанлаб кўмилсун. Бул мусулмон суягини қабрдан қўзғаб қилгон гуноҳингизни авф этсун Оллоҳ.

Г ў р к о в — Куллуқ!

(Аҳмад Фарғоний билан Ал-Хоразмий, Абдулмалик сал нарига бориб оладилар).

А б д у м а л и к — Хўп савоб иш қилдингиз Мавлоно Аҳмад ибн Муҳаммад. Оллоҳ даргоҳида қабул қилғай.

А л-Х о р а з м и й — Мусулмон мўмин суягини хор қилмас. Бул гўрковлар ўлик кўпайсун, деб дуо қилсалар керак. Одам суягини улар сағиз кессак бирлан баробар кўрурлар.

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Топдингиз мавлоно. Ул инсон бошини суягини гўрковлар гўр поёнидин улоқтирдилар. Аранг гўхтатиб қолдим, йўқса белкуракда мажақлаб ташлар эрди гўрков.

А б д у л м а л и к — Ал-Фазл жаноблари қабринда беписанд сузилиб ўтирғон заминдорларни кўрдингизму? Аларнинг ер жанжаллари ал-Фазлнинг бошини еди. Охиратда бир қарич ер ҳам буюрғонга буюрар эркан-ку!

А х м а д Ф а р ф о н и й — Оч кўзларга шунча замин камлик қилса — келиб кўрсун гўристонни. Ҳаммага етадур. Келсун расадхонага — ойнаи осмонга боқсун, олам бепоён ва ҳаммага баробар эканин кўрсун. Ёйинки, жуғрофий хариталаримизга боқсунлар-да, Ер торвузининг қайси қарчи маъқул бўлса, танласун ва марҳамат айлаб ани ишга солсун. Талаш-талашга кетғон идрокни, дунёвий илм ўрганишга, кучга тўлғон билакни фан арбобларини ўлдиришга эмас, дунёвийликка ишла-тиб, одамзодга ҳазина яратсунлар.

А б д у л м а л и к — Ал-Фазл жаноблари ана шундай фикрнинг қурбони бўлди. Ул зот бирор васият қолдирилмай кетдилар. Афсус...

А л-Х о р а з м и й — Ул улуг зотнинг васияти дилимиздадур! Шаммосия расадхонасини ишга солиб, кетидин Шомда ҳам янгисини қуриб олсак, шул боис марҳумнинг арвоҳини шод, фанимизни обод қилурмиз.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ҳақ гапни айтдингиз. Қанча қанча итлар ақиллагони бирлан неча-неча қарвонлар ипак йўлидин қатнаб турибдур, анчайин каллақесарлар не-не улуг зотларни қақшатғони бирлан ҳаёт Жайхуну Сайхун, Нил ва Дажла янглиғ шивирлаб оқмоқда. Сиз бирлан бизга тангри таоло ана шул ҳаёт сувининг муроблари бўлишдек савоб ишни топширибдур. Бул улуг бурчни бажармоқ учун беармон курашмоқ буюрилғон. Курашурмиз. Ҳаёт курашлардин иборатдур.

А л-Х о р а з м и й — Кураш қурбонсиз бўлмаслиғини заррача ҳам унутмайлик. Вазири аъзам ана шу кураш қурбони бўлди.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Минг афсуски, ул аслзоданинг ўлимига мен ҳам сабабчидурмен. Надоматдин бошим қотиб гўё бояги бош суягига ўхшаб қолғондай...

А б д у л м а л и к — Гуноҳ қилғонлар топилур ва жазоланур, айбсиз бошингизни алар болтаси тагига тутманг, мавлоно.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ул аслзода вазири аъзам расадхонага нима керак, десам ўшал захот мухайё қилдилар. Қуёш соат яратишимда гўёки пойи-патак бўлдилар. Замин, масофа ўлчовию мерос тақсимотида ва

хисоблаш жадвалимни уламолар депсаламоқчи бўлғонида қаттиқ туриб тарафимни олдилар. Ана шулар боис мен ул зотга душман орттириб бердим.

А л - Х о р а з м и й — Мен ҳам чандон афсусдамэн. «Байтул ҳикма»нинг гуллаши вазири аъзам саъй-ҳаракатининг натижаси, мард-мадатининг мевасидур. Бундин рақиблари жигибийрон бўлғони эсингизда. Менга «Байтул ҳикма» раҳбари сифатинда тила тилагингни, деб турур ва озгимдин чиққанини муҳайё қилур эрди. Менинг Бағдоддаги соям ҳам ақобирларга аждарҳо бўлиб кўринур эрди...

А б д у л м а л и к — Тангрига шукрки, буюк халифамиз Маъмун ҳазратлари бизга давлат паноҳдурлар. Ул давлатпаноҳ бундин буён ҳам «Байтул ҳикма»нинг ҳомийсидурлар. Шунинг ўзи кифоя қилмасмикин?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Шайхулислом иddaосини эшитмабмидингиз? Мен эшитгонмен. Эмиш Памир баландлигининг то Испания чўққилариғача бўлгон тумоноту музофотларга ҳокиму мутлоқ бўлгон Маъмун давлат жиловини турон мажусийлариға бериб кўйди, араб уламоларию ақобирлари аларга югурдак бўлиб юрибдурлар. Ўнг қўли бўлгон вазири аъзамни қатл қилгонларидин сўнг ул инсон, подшо бўлса ҳам жонли одам ахир, энди қандай кайфиятда бўладур? Буёғи қоронғу!

А б д у л м а л и к — Расадхонамиз ишга тушмай туриб, анга қарши латифа тўқимоқдалар. Ой ила Юлдузларни ўлчаш нега керак? Оллоҳ яратган ой ҳар тунда чиқаду, кундузда ботаду. Аларни кўзгош гуноҳ-ку! Алар бирдан тумонот инсу жинслар кўзгалгудай бўлса, қиёмат қаюм бўп кетаду-ку! — демоқдалар.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Аларга ўхшаш хомхаёллар бир замонда куёшга қараб «Эй, Куёш тўхта!» деб эрдилар. Ҳа, шундайлар тушларини Дажла сувига айтсунлар, оқизиб кетаду. Чигирткадин қўрққан феллоҳ дон экмас!

А б д у л м а л и к — Эсон бўлсак кўрурмиз.

Учовлон бу ердан кўзгаладилар.

Иккинчи кўриниш тугайди.

Учинчи кўриниш

Расадхона. Телескоплар олдидан дафтар қўлтиклаб чиккан Аҳмад Фарғоний тепадаги ойнаванд кабинетга кириб, кузатув дафтарини вараклаб ўтиради.

Абдулмалик киради.

А б д у л м а л и к — Ҳормасунлар, Мавлоно!

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Келсунлар, оқсоқол, хуш келибдурлар! Қалай, яхши дам олдуларму, оқсоқол?

А б д у л м а л и к — Унумли ҳордиқдин калла пишиди. Энди Сиз ҳам бироз мизғиб олсангиз яхши бўлурди. Кузатувни мен давом эттирурмен. Фақат бугун чапдаги дурбунларни самонинг қайси бурчагига буриб, қай бир юлдузни назорат қилишни айтсангиз бас.

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Мендин Сизга фалақда юлдуз қолмади.

А б д у л м а л и к — (кулади) Ҳаммасини ўзингизники килиб олдингизму?

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Ҳазиллашдим. Фақат бир минггу йигирма иккисини ўлчаб улгурдим холос. Ҳали кўз етмағон юлдузлар кўкда қумурсқадай қумлаб юрибдур.

А б д у л м а л и к — Муфтий ҳазратлари қайдин билибдур, «Ал-Фарғонийнинг мингдин ортик юлдузни буткул ўлчағони ростму?» — деб савол ташладилар.

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Дунёвий илмларга нечук қизиқиб қолибдур?

А б д у л м а л и к — Ҳадийси муқаддас ул зотга энди таъсир қилғон кўринадур. «Мусулмон зотиға дунёвий илм ҳам керакдур» дедилар менга.

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Ундай бўлса муфтий жаноблари марҳамат килиб, Расадхонамизга келсунлар. Оллоҳнинг осмонини дурбунда кўрсатурмиз.

А б д у л м а л и к — Гапимиз бир жойдин чиқди. Ул зот ҳали ҳозир келиб қоладур. Мачитда ваъдалашғон эрдик. Ие ана, хизирни йўқласак бўларкан, ана ўзлари келиб қолдилар.

Муфтий киради.

М у ф т и й — Ассалому алайкум азизлар!

(Ўтириб юзига қўлларини тортиб дуо қилади).

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Ниятингизни оқсақол айтиб эдилар, ташрифингиздин кўп мамнундурмен.

Муфтий — Бир эмас, икки Расадхона осмон бирлан гаплашиб турсаю уламолар четда бўлсалар. (Пауза). Ақобирлар орасинда гап-сўз мўюмалок!..

Аҳмад Фарғоний — Ташрифингиздин Шайхулислом хабардорму?

Муфтий — Йўқ.

Аҳмад Фарғоний — Жасорат қилибдурсиз, Муфтий жаноблари. Энди буёғига андин каттароқ жасорат талаб қилинур.

Муфтий — Ният қилгон одам жабрдин чўчимас!

Абдулмалик — Муфтий жаноблари жами шарт-шароитни мендин сўраб, билиб олғондурлар.

Аҳмад Фарғоний — Ундай бўлса, чилла сарпосини кийиб чиқсунлар.

Муфтий — (Тушунмай аланглайди). Чилла? Қирк кун ўтирадурменму?

Аҳмад Фарғоний — Ер бирлан осмон миллиард-миллиард йиллик йўл. Аммо аларнинг қўшничилигини кўрмоқ учун сизга бир ёруғ кун бирлан, бир қоронғу тун кифоя... (Муфтий ичкарига кириб, оқ кул, халта куйлак кийиб чиқади).

Муфтий — Оқ потиха берсунлар, мавлонолар.

Аҳмад Фарғоний — (Ўрик, майиз, ёнғоқ беради). Мана буларни қўйниққа солиб олсунлар.

Муфтий — Жаннат мевалариму булар?

Аҳмад Фарғоний — Ўрик — юрак дармони. Қора майиз — қон томир арқоғи. Ёнғоқ мағизи — хушёр тутувчи омил.

Муфтий — Денгизчиларнинг сафар таоми-ку!..

Аҳмад Фарғоний — Сиз алардин мушкулроқ сафар қилурсиз. Алар фақат сувда юрадурлар. Сиз Ерда, сувда, Кўкда сузурсиз.

Абдулмалик Муфтийни қоронғу эсколаторга бошлаб кетади.

Бошида тутун кўтарган гўзал киз Гуландом киради.

Гуландом — Ассалому алайкум, тоға! Дадам бирлан аям ош дамлаб юбордилар. Паловни соғинган бўлсалар керак, дейишди.

Аҳмад Фарғоний — Барака топкурлар. Паловхонтўрани ким соғинмайдур? Чиганоққа пахта ўраб ейдурмиз бул паловхон тўрамми.

Гуландом қўлига сув беради.

Аҳмад Фарғоний — (мириқиб ош ейди). Жикқа мой! Шириндин ширин! Иш билан бўлиб, қорним очғонини билмагон эканмен.

Г у л а н д о м — Хоҳласангиз ҳар куни келурмен. Эртага лағмон ейсизму ёки манти яхшиму?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Овора бўлманглар. Ҳамшаҳрларим бизни танқис таомға мўл қилиб турибдурлар. (*Бўшагон товоқни қайтариб беради*). Отанангизга мендин икки кучоқ салом айтиб қўйгайсиз. Яхши боринг!

Гуландомнинг чикқиси келмай, олимга термулиб гап айталмай турган чоқда котиб келиб қолади. Гуландом қиёлаб чиқиб кетади.

К о т и б — Неча кундин бери «Байтул ҳикма»да бўлолмадингиз. Қоғозлар йиғилиб қолди, жаноб Бош китобдор (*қоғозларни саралаб бир бошдан узатади*). Мана буниси олиму мулозимларнинг маошлари йўқлама-си. Имзо чекурсиз... (*Қўл қўйдириб олади*). Мана булар четдин келгон ёзишмалар.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Қаерлардин ва не хусусларда?..

К о т и б — Мана бунда Дониё киролининг денгиз вазири Сиздин Ер юзи харитангизни сўрабдур. Рухсат бўлгач, анга элчи келармуш.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Аларнинг тошбосмасинда кўпайтириб ҳам олурмиз. Хўш, яна нима хабарлар келтирдингиз?

К о т и б — Яна икки давлатдин даъватномалар. Бири Миср подшосидан, яна бири Испаниядин. (*узатади*) Миср подшоси Сизнинг «Микёси жадид» асарингизни ўқибдур. Шул асосда Нил дарёси феъл-атворини билиб беришга чакирибдур.

А х м а д Ф а р ф о н и й — (*мактубни ўқиб, кулади*). Буни қаранг, хизмат эвазига бошингиздин олтин сочурмен, депти. Нилдай серсув дарё оқиб тургон бепоён ерларда қурғоқчилик. Нил дарёси беҳаё ва телба. Гоҳ қирғоқларга чиқиб, экинларни пайхон қиладур, гоҳида ўзанидин ғойиб бўлиб, қурғоқчилик қиладур. Анинг бул феъли-атворини рисолаға солгондим, мисрликлар эътиборға олибдурлар (*пауза*). Бул савоб ишни олтин бирлан ўлчаб бўлурму! Савобға қилурмен. Савобға! Савоб — олтиндин афзал!

К о т и б — Аларни хурсанд қиладургон жавоб мактуби битайлик-му?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Битурмиз. Албатта битурмиз! Аввалон Сайхунли юртдош муҳандислар бирлан келишиб олмоғим зарур.

К о т и б — Испанияға недермиз? Ваколатхонасидин бугун хабар олғали чопар келадур.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Бул даъватнинг ижроси анча вақт талаб қиладур. Аларнинг талаби қанчалик катта бўлса, ижроси шунча мушкул. Алар дорилфунун очмоқчи эрмушлар. Бул олий даргоҳ Оврўподаги илк дорилфунун бўладур. Анга мен Марказий Осиёнинг бир гуруҳ ёш олимларини эргаштириб боришимни ўтиниб сўрабдурлар. Аларнинг бошларини қовуштириб олмоққа ҳам вақт керак.

К о т и б — Дарс бериб келмоққа борурсизларму?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ўтроқликқа чорламоқдалар. Ўтроқликқа!

К о т и б — Қизиқ. «Байтул хикма»дай Шарқ академиясининг Сиздай улуғ раҳбарини олиб кетишга қандай журъат этибдурлар?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Орзуға айб йўқ. Бул қогоз шу ерда қолсун. Анинг хусусинда гап-сўзлар ҳам...

К о т и б — Қуллук. Тушундим.

Чикиб кетади.

Ахмад Фарғоний ишга берилиб ўтириб, ниҳоятда чарчаганидан ёнбошлаб ухлаб қолади. Шу оз вақт ичида туш кўриб ҳам улгуради.

Т у ш д а о в о з — Фафлат уйқусидин уйғон, Ахмад ибн Муҳаммад!

А х м а д Ф а р ф о н и й — *(уйқу аралаш)* Ухлағоним йўқ, андак кўзим кетибдур лек фикрим уйғок!

Т у ш д а я н а о в о з — «Самовий жисмлар ва юлдузлар ҳаракати» китобинг поёнига етдиму? Китоби улуг?..

А х м а д Ф а р ф о н и й — *(уйғониб кетади)* Шу ерда... мана... мана... *(ўрнидан туриб, кўзларини ишқалаб олиб, яна ишга чўмади)*. Батлимуснинг адашғони рост эркан... Расадхонасининг чала бўлғони ул зотни янглиштиргон чиқади. Шукрки, биз ул буюк олимнинг хатоларини тузата билдик. Ҳаммаси мана шул китобда битилди. *(Эскалатордан Абдулмалик, Муфтий чарчоқ ҳолда чиқиб келишади)*.

М у ф т и й — Бир кеча-кундуз шунча узунму?! Бир умрға тенг бўлиб кетди!.. Билло, оламни кездим. Гўё миям ўзимники эмас...

А х м а д Ф а р ф о н и й — Бир кеча-кундузга шунчаму, биз бул даргоҳда неча йилдин бер-

ли илм қиладурмиз. Сиз бирон бир юлдузни ўлчадингизму?

М у ф т и й — Қаёқда! Тегирмон тоши қандок айланадур, худди ўшандай. Юлдузлар гоҳ тепамда, гоҳида биқинимда, баъзан остимда пайдо бўладур. Юрагимни ҳовучлаб, ўрик чайнадим. Бир вақт қарасам, юлдузлар остимдаю, ўзим океан ичинда... Чўкаётгандай бўлиб, қора майизни оғзимга солдим. Кейин қарасам, поёни йўқ қуруклик. Саҳройи кабр анинг олдинда гўё бир тишлам! Кейин Куёш чарақлади! Кўзим тинди. Кўзларимни юмиб олдим-да, ёнғоқ мағизини чайнаб, айтғонингиздай хушёр тортидим. Гўё қайиқда ўтирибману мен тушган қайиқ думалаётгандай... Мисоли туш кўрғондек бўлдим, мавлоно!.. Оллоҳнинг кудрати беармон!

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ўша қайиқ деб айтғонингиз мана шу Сиз бирлан мен ўтирғон заминнинг ўзгинасидур. Гоҳ биқиндаю гоҳида ост-устингизда юрғон Ой ила юлдузлар Куёш атрофиндаги сайёраларнинг ҳаракатидур. Батлимус «Ер қотиб қолғон жисмдур, ул силжимайдур» деган эрди. Сизлар эса, Ерни қора ҳўкизнинг шоҳи кўтариб турадур, бир шоҳидин иккинчисига олғонида зилзила бўлур, деб баён қиласизлар. Дурбунларда бирон жойда ўша қора ҳўкиз кўриндиму?

М у ф т и й — Сизлар ани бидъат ила хурофот дейсизлар. Не қилайлик, одамлар онгига ўрнашиб қолғон азалиятни енгиш осон эмасдур.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ани дунёвий илм ила маърифат енгадур. Биз одамзотнинг мушкулени осон қилиш хизматиндадурмиз... токи, танада жон, томирларда қон, қалбда иймон борица!..

Учинчи кўриниш тугайди.

Тўртинчи кўриниш

Аҳмад Фарғонийнинг уйи.

Кечки пайт. Қандилдаги ўн битта шам ёруғида ишлаб ўтирған, сокол-мўйлови мошғуруч Аҳмад Фарғоний эшик қаттиқ тарақлашидан чўчиб тушади.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ким у?

Қ и з б о л а о в о з и — Очинг, тоға! Оча қолинг!

Ахмад Фарғоний эшикни очади. Суксурдай гўзал киз ичкарига отилиб киради.

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Гуландом? Сизму? Ит қувладиму?!

Г у л а н д о м — Ундин баттар! Мени яширинг, тоға! Тез яшириб қўйинг, тоғажон!

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Не бўлди, синглим! Гапиринг!

Г у л а н д о м — (*Эс-ҳушини аранг йиғиштириб олгач*). Мени ҳарам бекаси қувлаб юрибдур...

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Кузғунлар яна овға чиқибдурларму?

Г у л а н д о м — Искитлар изимға тушғонидил берли қочокдурмен. Қаерларда юрғонимни ота-онам ҳам билмайдурлар. Мусофирлик. Ҳамшарим, деб паноҳ излаб ҳузурингизга кирдим. Қолаверса «Байтул ҳикма» раҳбаридин ҳайиқсалар керак, деб ўйладим. Паноҳингизга олинг!..

А х м а д Ф а р ғ о н и й — (*ўзига ўзи*). Оллоҳ бундайин Соҳибжамолни бахт учун яратғон-ку! Бахти қароликка эрмас, албатта. Бу гўзаллик бечора қизнинг бошига бало бўлдиму! Парчинойнинг худди ва нодир нухаси-я! (*пауза*) Парчиной! Қайларда сен, Парчиной!.. Сени ҳам бул гўзалнинг кунига солмасин худо! Парчиной!..

Г у л а н д о м — Лаббай! Мени чақирдингизму? Менинг исмим Гуландом-ку!

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Авф этгайсиз, синглим... Мен... мен ўзим...

Эшик каттиқ тарақлайди.

Гуландом саросимада китоблар жавонига сукилиб олади.

Ҳарам бекаси жодугар кампир киради.

Ҳ а р а м б е к а с и — (*Ахмад Фарғонийга чақчайиб*). Ҳарамдин қочғон канизак шул ерга кирди. Қаерга яшурдингиз, ул қочокни?

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Ҳарамдин қочғон дейсизму? Ишонмайман!

Ҳ а р а м б е к а с и — Мавлоно! Сиз яшурғон ўшал қочоқ ҳарамнинг мулки...

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Гуландомни айтурсизму? Ул қизнинг отасини яхши билурмен. Ҳарамға қиз узатадурғон ножинслардин эрмас! Ул қиз ҳам зотан ҳарамдин осмонча узокдадур!

Х а р а м б е к а с и — Ана жавонда кимдир
фимирлаяпти...

Хо, келинчак, буёққа чикинг, сизни остонаси тилло-
дин уйлар кутяпти...

А х м а д Ф а р ф о н и й — Англатинг менга:
гоҳ кочок, гоҳ ҳарам мулки, ҳозир эса, келинчак дер-
сиз...

Х а р а м б е к а с и — (*Гуландомни жавондан
чиқариб оларкан*). Олдимга тушинг, эъзозли келинчак.
Сиз жаноб олийлари Маъмун амри бирлан лашкарбоши
кахрамонга тортик қилинғонсиз. Тахти равон, бахти жа-
хон кутаду Сизни...

Г у л а н д о м — Ўшал тахту равонни елкаминг
чуқури кўрсин. Ва ҳарам йўлиқтиргон бахтни ўлигим
кўрсун!.. (*Аҳмад Фарғонийга қараб*). Сиздин ўзга
бахт — менга гўристондур!..

Дабдаба билан ҳуфя ишлар зобити киради.

З о б и т — (*Гуландомга*) Сизни ота-онангиз кутмоқ-
дадир. (*Ҳарам бекасига*)

Сиз, бул қиз бирлан бирга боринг!

Ҳарам бекаси қизни етаклаб кетади.

Г у л а н д о м — Қидирғон кимсалар мени қабрис-
тондин топаду.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Нималар бўляпти, ўзи?..

З о б и т — Қўзғалончиларни бостирғон лашкарбо-
шига ҳалифамизнинг инъомидур бул гўзал қиз. Сиз эрса
ул жанонни ўз никоҳингизга олмоқ учун яширибсиз...

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ўлимдин хабарим бор,
зинҳор-зинҳор бул бўхтондин хабарим йўк!

З о б и т — Гапингизни етқизурмен. Лекин уёғи не
кечишини олдиндин айта билмасмен, мавлоно Бош
китобдор. Узр.

Чиқиб кетади.

А х м а д Ф а р ф о н и й — (*Ўзига ўзи*). Эй, бу
хом калла қачон пишурсен? Қабристондаги бош суякка
айланганигда пишурмисен? (*Бошига уради*). Нега ул
париштани ялмоғиз жодугар кўлига тутиб бердинг? Бе-
чора, бегуноҳ қиз сендин паноҳ излаб келғон эрди-ку!
Умиди пучга чиқди шўрликнинг. «Ундай бахтни ўлигим
кўрсин!» деб эрди-ку! Нега англамадинг, хом калла?..
Бир ночор бечоранинг заволига қолмадингмикин? Охи-
ратда жавоб берурсен, эй, аҳмоқ Аҳмад!..

Эшик тақиллайди.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Кираверинг, эшик очик.

Шайхулислом киради.

Ш а й х у л и с л о м — Ассалому алайкум «Байтул ҳикма» Бош китобдори жаноблари!

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ва алайкум ассалом, қаёқдин кун чиқди?

Ш а й х у л и с л о м — Менинг ташрифим Сизни мамнун қила олмас, деб ўйлаймен.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ал-Фаазл ўлими етмасмиди. Яна бирор фожиа юз бердиму?!

Ш а й х у л и с л о м — Ўшанинг шарпаси келиб турибдур.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Очикчасига гаплашиш-ни яхши кўрар эдингиз шекилли.

Ш а й х у л и с л о м — Андин бери Дажладин қанча сув окиб ўтди. Айни замонда Дажла суви лойқаланиб оқмоқда.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Хўш, боиси?..

Ш а й х у л и с л о м — Боисини ўзингиздин эшитгум. Бир бечоранинг покиза қизи қахрамон лашкар-боши қалифини шарманда қилибдурсиз. Ҳам бошдин, ҳам тошдин, ҳам аштдин, ҳам даштдин бадном бўлиб турурсиз. Муфтий жанобларини расадхонадин кофир қилиб чиқорғонингиз етмағонмиди?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ё Оллох, бу тухмат тошлари қайдин ёғилур? Одамга олам шунчалар торайиб қолғони ниманинг аломатидур. Ёки маҳшар гоҳ эшиклар-ри ланг очилиб, қиёмат аждарлари овға чиқдиларму?! *(Шайхулисломга яқинлашади)* Кимнинг гуноҳи бўлса Оллохга солдим. Оллох кечирмайдур бўхтонни ҳам, иғвони ҳам!..

Шайхулислом тескари қараб олади.

Эшикдан хуфя ишлар вазири Яхё кириб келади.

А л-Я х ё — Ширин суҳбатни бузғон бўлсам узр, жаноблар.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Буюрсинлар, хуфя ишлари вазири жаноблари.

А л-Я х ё — Сизнинг уйингизга бостириб кирғони учун ҳарам бекаси жазоға тортилди, бизнинг зобит оддий аскарликка туширилди.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Шунча ифво кимға керак эрди?

А л-Я х ё — Биллосини эшитдингиз, индаллоси Сизни беҳад хуноб қилишидин кўркувдадурмен.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ахборингизнинг бундин ҳам кумортқиси борму?

А л-Я х ё — Ул қиз сиз бирлан ўлим хусусинда гаплашғонмиди?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ах! Бирор фожиадин даракдурму бу сўров?!

А л-Я х ё — Ул қиз ҳарам бекасининг кўлидин чиқиб, ўзини Дажла дарёсига ташлабдур. Ўз жонига ўзи қасд қилғони ҳақинда битик ёзилмуш...

А х м а д Ф а р ф о н и й — Кетинглар! Бўшатинглар кулбамни! Ҳоли кўйинг, мени!

(Эшик деразаларни очиб юборади. Шайхулислом, Яхё чиқиб кетади).

— Тор бўлди сенга бул макон. Гиппа бўғур сени бул шаҳри азим... Олимлар орасинда, юртдошларинг кўзи олдинда қандок бош кўтариб юурсен? Қизнинг ота-онаси кимдурлар сени...

(Уйни гир айланиб чиқади-да, эшик, деразаларни қайта ёнади).

— Бул маскандаги ишларинг паёнига етди. Улуғ китобинг сўнгги рисоласи ҳам бут бўлди. Яна нима қолди? Энг муҳими ишларинг мана энди бошланур. Назарияни амалияга кўчирмоғинг ҳам қарз, ҳам фарз! *(пауза)* Амалиёт-сиз илм — эски увада. Мехнату машаққатда толғонингни увадага айланторма, ишлат, борлигингни халқларға бер!

Жавонларини очиб, китоблари, қўлёзмаларини йиғиштира бошлайди.

Шунчалар бевафому бу ёруғ дунё!.. Шунчалар тордурму бул торвуз янглиғ юмалоқ замин!..

Жавондагиларини ерга ташлайди.

— «Байтул ҳикма» даргоҳи ҳам сенга тор ўлди, гор ўлди... Кет бул ердин ақлинг борида...

Китобларини туга бошлайди.

— Кетурмен, оёқларим етғунча борурмен. Қўш ҳўкиз ортидин буғдой сепған деҳқондек илм, маърифат уруғини Оврўпаға ҳам сепғаймен. Битталаб, битталаб ботмон бўлғунча сепғаймен!

(Китобларини рўмолга тугади. Ортганини иккинчи рўмолга).

— Эҳ-хе, кўп экан-ку. Қўлёмалар яна бир тугун. Хариталарчи?.. Ҳаммасини олиб кетурмен. Дасёр эмас, ўзим кўтариб кетурмен.

(Тугунларни таёғига илади. Опкачга ўхшатиб бўйнига олиб кўради).

— Оғир... Оғир бўлса ҳамки, ўз ақли-идрокинг мева-сидир бу юкинг. Йўқ, йўқ, юк эмас, фарзандинг. Билиб қўй. Булардин ўзга фарзандинг йўқдур сенинг. Эҳ, тақдир, қаёқларга, кимларга ташладинг мени? Сабр... Сабр қил, Аҳмад, Сабр қилсанг гўрадин ҳолва битур...

(Ўтириб олиб, ўзи тузган харитасини кўради).

Қайларга борай? Ушбулардин нари Испанияга йўл олайму? Йўқ! Испания ҳам Маъмурнинг ери. Қўл оёғингдин боғлаб бергувчилар топилур. Миср-чи? Ул мустақил давлат. Подишоси ўзи чакиряпти. Амалиётингга кенг майдон, Маслаҳатим битди. Мисрға йўл олурмен. Анда телба азим дарёга «Нилометр» дастгоҳи ўрна-турмен. Ани мен бирлан бирга лойиҳа қилғон ҳамортларим ортимдин борурлар. Мисрға йўл. Мисрға!..

Кўчадан дасёр бола киради.

Д а с ё р — Лаббай! Мисрғаму, қачон? Вой кўч-кўрон бирланму?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Жимм! Ҳеч кимга ҳеч нима лом-мим!

Дасёр ҳайрон лабини тишлаб қолади.

Д а с ё р — Мен ҳам Сиз бирлан...

А х м а д Ф а р ф о н и й — *(Ёнидан олтин тангалар чиқариб беради).* Беминнат хизматинга рози бўл, бўтам.

Д а с ё р — *(Йиғлаб юборади).* Энди кўришолмай-мизму? Мени ташлаб кетурсизму...

А х м а д Ф а р ф о н и й — Йиғлама, бўтам. Насиб этса кўришармиз. Сендин битта илтимос: мобо-до Кубодин, Фарғонадин мени йўқлар киши келса, Аҳмад Фарғонийни Нил дарёси соҳилларидин, андин нари Принея ороллари-дин қидирсунлар. Сени Оллоҳга омонат қолдирурмен. Хайр!

Тугунларини икки елкасига хуржун қилиб осади-да, йўлга чиқаётганида ал-Хоразмий кириб қолади.

А л-Х о р а з м и й — Оллоҳ дилимга солди. Йўқса армонда қолур эканмен. *(Аҳмад Фарғонийни қучоқлай-*

ди). Иним! Қаерларда бўлсангиз ҳам Оллоҳ сизга соя-
бон бўлғай.

Бир лаҳза жим бўлгач, сафар дуосини ўқийди:

— Оллоҳим, унга узоқни яқин, сафарини осон қил.

...Ишларингнинг охирига етишини Оллоҳнинг па-
ноҳига топширадурмен!

Икковлон яна бир бор кучоқлашадилар.

Аҳмад Фарғоний қоронғуликда ғойиб бўлади.

Спектакл тугайди.

ПАРДА ТУШАДИ.

